

REGINA URBONIENĖ

Telesforas Valius: nuo Žemaitijos iki Žemaitijos

2014 m. buvo minimos 100-osios žymaus lietuvių grafiko, Kauno meno mokyklos auklėtinio Telesforo Valiaus (1914–1977) gimimo metinės¹. Šis kūrėjas kartu su Pauliumi Augiumi (tikr. pavardė – Augustinavičius), Vytautu Kazimieru Jonynu, Viktoru Petravičiumi, Vaclovu Ratu (tikr. pavardė – Rataiskis) ir kitais savo kartos menininkais formavo Lietuvos grafikos mokyklos stilių, praturtino jį ekspresionistinės krypties bruožais. Unikaliai menininko braižui įtaką darė gimtosios Žemaitijos etninė kultūra, po karo jį priglaudusių Austrijos, Vokietijos bei Kanados meninė aplinka ir modernistinė dažnai lankyto Paryžiaus dailė. T. Valiaus kūryboje dominuoja jautriai interpretuotos dramatiškos būties temos, iš kurių svarbiausios – žmogiškosios prigimties trapumas ir savojo krašto praradimo skausmas. Šio menininko kūryboje įtaigiai susijungė santūri žemaitiška rimtis bei Vakaruose įgyta spalvingos improvizacijos laisvė.

Nepaisant T. Valiaus kūrybos originalumo ir reikšmingumo, jo meninis palikimas Lietuvoje dar mažai tyrinėtas. Kur kas plačiau jo veikla apžvelgta išeivijos spaudoje. 1984 m., jau po T. Valiaus mirties, Kana-doje pasirodė jo kūrybą reprezentuojantis didelės apimties albumas su išsamiu įvadinio tekstu ir svarbiausių kūrinių reprodukcijomis, kurį parengė jo mokinys Romas Viesulas (tikr. Romualdas Veselauskas). Lietuvoje T. Valiaus kūrybą išsamiausiai išanalizavusi yra dailėtyrininkė Ingrida Korsakaitė. Ji jau yra pristačiusi dailininko kūrybinio kelio pradžią, daugeliu aspektų aptarusi jo kūrybos sąsajas su lietuvių egzilio poetais, parašiusi įtaigią pratarinę pirmajai T. Valiaus iliustruotos Juozo Tysliavos poemos „Tawa nouson“ publikacijai. Ankstyvąjį T. Valiaus kūrybos laikotarpį Lietuvos grafikos kontekste analitiškai išnagrinėjo dailėtyrininkė Giedrė Jankevičiūtė.

Šios publikacijos tikslas – pasitelkus visus žinomus skelbtus ir naujai aptiktus dar nepublikuotus šaltinius atkurti T. Valiaus gyvenimo ir kūrybos kelią, apžvelgti dailininko meninio stiliaus raidą ir pokyčius,

pateikti vaizdinę medžiagą, papildytą biografiniais dokumentais ir nuotraukomis iš dailininko giminių, Lietuvos dailės muziejaus (LDM) bei Lietuvos literatūros ir meno archyvo (LLMA) fondų.

Reikšminiai žodžiai: Žemaitija, Telesforas Valius, grafika, tradicija, išsivijios dailė.

Šeima ir vaikystė

T. Valius gimė 1914 m. liepos 10 d. Rygoje, kurioje, iš Lietuvos atvykę užsidirbti pragyvenimui, susitiko ir susituokė jo tėvai². Kilus Pirmajam pasauliniam karui, tėvas buvo pašauktas į kariuomenę, o motina, likusi su mažais vaikais, glaudėsi Rygoje gyvenusios sesers šeimos namuose. 1918 m. iš karo tarnybos grįžęs tėvas su visa šeima išvyko į Lietuvą. Iš pradžių apsigyveno Žarėnuose, o netrukus persikėlė į Telšius, kurie Telesforui tapo tikrąja gimtine. Tėvas įsidarbino ūkvedžiu Telšių kalėjime, įsigijo nedidelį namuką su žemės sklypu. Mama ūkininkavo, augino daržoves, kurių užtekdavo šeimai, o dalį galėdavo dar ir parduoti. Tėvai, patys jaunystėje neturėję sąlygų siekti mokslo, savo vaikams stengėsi suteikti išsilavinimą³. Telesforas Telšiuose baigė pradžios mokyklą ir įstojo į Vyskupo Motiejaus Valančiaus gimnaziją. Dar lankydamas mokyklą jis rytais eidavo į Telšių katedrą patarnauti mišiose. Pasak dailininko sesers Valerijos, su kuria jiedu dažnai laiką leisdavo kartu, jos brolis visą gyvenimą laikėsi krikščioniškų nuostatų, buvo labai rūpestingas ir draugiškas. Valerija mena, kaip žiemą, užšalus Masčio ežerui, jie čiuoždavo pačiūžomis, o pats ežeras tada jiems atrodęs labai didelis⁴. Telesforas mėgo sportą, ypač stalo tenisą ir futbolą: 1930–1939 m. jis priklausė Telšių futbolo komandai „Džiugas“, o nuo 1934 m. buvo ir Telšių futbolo teisėjų kolegijos narys.

Dailės studijos Kaune ir kūrybinio kelio pradžia

Besimokydamas gimnazijoje Telesforas pagarsėjo kaip geras piešėjas⁵ – net piešdavęs skelbimus Telšių kino teatrui. Piešimo mokytojas Simas Sidabras, pastebėjęs berniuko gabumus, patarė tėvams leisti sūnų mokyti dailės. 1931 m., baigęs keturias gimnazijos klases, Telesforas įstojo į Kauno meno mokyklą. Tuo metu ši mokykla buvo bene reikšmingiausias Lietuvos dailės mokymo centras, joje dėstė stipriausi įvairių kartų ir meninių pažiūrų dailininkai: Adomas Galdikas, Petras Kalpokas, Jonas Šileika, Kajetonas Sklėrius, Vladas Didžiokas ir kiti. Antanas Tamošaitis (tuomet jaunas pedagogas, ėjęs ir mokytojų tarybos sekretoriaus

pareigas, vėliau tapęs artimu Telesforo bičiuliu) prisimena, kad T. Valius nuo pirmųjų kursų buvo laikomas perspektyviu menininku, o jo darbai mokyklos tarybos posėdžiuose būdavo išskiriami kaip labai gabaus studento. Dar pirmo kurso pabaigoje savarankiškai T. Valiaus piešiniai tušu, teptuku ir plunksna – peizažai ir žemaitiško sodžiaus vaizdai – laisva dramatiška maniera patraukė profesorių A. Galdiko ir Juozo Mikėno dėmesį⁶. Peržiūroms jis pateikdavo ne tik privalomus darbelius, bet ir daug papildomų, savarankiškai namie sukurtų kūrinių. Jaunuolis buvo vertinamas kaip itin gabus ir nepaprastai darbštus studentas. Jis ne kartą buvo atleistas nuo mokesčio už mokslą, gaudavo pažangiausiems studentams mokamą stipendiją⁷. Nuo trečio kurso T. Valius lankė A. Galdiko vadovojamą Specialiojo skyriaus Grafikos studiją. Pasak paties dailininko, daug nulėmė A. Galdikas, sugebėjęs „uždegti“ didelę dalį to meto jaunųjų menininkų ir jį patį pastūmėjęs rinktis grafiko kelią⁸. Ne tik T. Valius, bet ir daugelis studijos mokinių (Antanas Kučas, Petras Rauduvė ir kt.) šį dėstytoją prisimena kaip tolerantišką pedagogą, kuris studentams neprimedavo savo stiliaus ir pažiūrų, priešingai – kiekvieno darbuose įžvelgdavo ir ugdydavo savitą raišką. Studijoje buvo supažindinama su įvairiomis grafikos technikomis, studentai raginami eskizuoti, piešti gamtoje. A. Galdikas ugdė auklėtinių improvizacinius gabumus, reikalaujamas pastatytam modeliui sukurti vis kitokią aplinką. Ieškoti stiliaus išraiškos priemonių profesorius skatino lietuvių liaudies mene. Ypač daug jo pavyzdžių studentai matydavo M. K. Čiurlionio galerijoje, greta kurios buvo įsikūrusi Kauno meno mokykla. Būdamas plataus akiračio menininkas, A. Galdikas mokinius kreipė moderniosios dailės link, pristatydamas jiems belgo Franso Masereelio, rusų grafikų Vasilijaus Favorskio ir Aleksejaus Kravčenkos, prancūzų fovistų, vokiečių ekspresionistų kūrybos albumus ir parodų katalogus. T. Valiui, kaip ir daugeliui jo studijų draugų, buvo artimas mokytojo požiūris. Jį žavėjo liaudies menas, o kartu traukė ir ekspresionistų siekis dailėje įkūnyti stiprias emocijas, atskleisti ne tik šviesiąsias, bet ir tamsiąsias žmogaus egzistencijos puses, pastebėti socialines problemas, nebijoti to perteikti aštria, nenudailinta forma. Studijų metų piešiniuose ir eskizuose jaunojo menininko stilistinė braižo amplitudė be galo plati, marga: nuo realistinių išbaigtų kasdienės buities atvaizdų iki romantinio polėkio kupinų simbolistinių kompozicijų bei modernistinės raiškos bandymų.

Kauno meno mokykloje įgijęs realistinio vaizdavimo pagrindus, diplominiam darbui T. Valius pasirinko siužetą iš Biblijos ir studijas baigė ekspresyvos raižysenos kompozicija „Auka“, vaizduojančia Kaino

1937 m. parodos Žemaičių muziejuje „Alka“ dalyviai. Iš kairės: Ipolitas Kiaunė, Jonas Surkevičius, Petras Rauduvė, Jonas Docius, Telesforas Valius, Jonas Švėgžda, priekyje – Antanas Taranda.

LDM archyvas, B-8, ap. 4, b. 11, l. 39.

Fotografą nežinomas

ir Abelio istoriją. Brolžudystės temą T. Valius interpretavo labai dramatiškai – Kainą su virš galvos iškeltu akmeniu įkomponavo tiesiai virš Abelio, suklypusio prie aukojamo avino. Grėsminga tamsi Kaino figūra skendi šešėlyje, o jos siluetą nutvieskia aukuro liepsnos atšvaitai, apgaulbia besirangantys dūmai. Kompozicijai pasirinktas netradicinis, siauras, vertikaliai išilgintas formatas. Diplominio darbo eskizuose matomi įvairūs kompoziciniai sumanymai, figūrų traktavimas kinta nuo laisvo stilizuoto iki išstobulinto akademinio piešinio. Išraižytas kūrinys įgyja daugiau šešėliavimo kontrastų, ekspresyvio juodų ir baltų brūkšnių dinamikos, o pati raižysena – nepriekaištingai tiksli. Estetikos ir techninio perfekcionizmo siekis atsiskleis ir vėlesniuose kūriniuose bei taps viena iš ryškiausių T. Valiaus kūrybinio braižo savybių. 1937 m. birželio 12 d. dailininkui išduotame Kauno meno mokyklos atestate matyti, kad grafika – pagrindinis jo specialybės dalykas – buvo įvertinta aukščiausiu balu, t. y. 5, paišyba – 3, akvarelė – 5, tapyba – 3, ornamentas – 4, skulptūra – 3, pritaikomoji kompozicija – 4°.

1937-aisiais, studijų baigimo metais, T. Valius pradėjo dalyvauti dailės parodose. Su kurso draugais Jonu Dociumi, Ipolitu Kiaune, P. Rauduve, Jonu Surkevičiumi, Jonu Švėgžda bei Antanu Taranda jis surengė parodą laikinose Telšių Žemaičių muziejaus „Alka“ patalpose. Neatsitiktinai pirmasis savarankiškas T. Valiaus, kaip menininko, prisistatymas įvyko Žemaitijoje. Gyvendamas Kaune jis dažnai grįždavo atostogų į Telšius. Dailininkas artimai draugavo su tuometiniu Žemaičių muziejaus „Alka“ direktoriumi Pranu Geniu, išsilavinusiu žmogumi, dideliu savo krašto patriotu, vienu iš Žemaičių senovės mėgėjų draugijos įkūrėjų. Ši draugija siekė pažinti žemaičių krašto praeitį ir kultūrą, saugoti jo istorines

vietas, senovės paminklus, liaudies kūrybą ir kitas krašto istorines bei kultūrinės vertybes. Svajodamas „Alkos“ muziejų paversti svarbiausiu Žemaitijos kultūros židiniu, P. Genys buvo numatęs ekspozicijoje, greita senienų bei liaudies meno, pristatyti ir modernaus žemaičių meno pavyzdžių. T. Valius ne sykį kartu su P. Geniu ir savo artimu draugu P. Augiumi vyko į kaimus, ten lankydavo liaudies meistrus, rinkdavo jų darbus muziejui. Tos kelionės ir gilesnis liaudies meno pažinimas neabejotinai turėjo reikšmės tolesnei T. Valiaus kūrybai.

P. Genio rūpesčiu 1936 m. spalį Telšiuose pradėta muziejaus rūmų statyba, buvo ieškoma rėmėjų, renkamos aukos. 1938 m. rugsėjo 1–5 d. naujuose Telšių pradžios mokyklos rūmuose duris atvėrė pirmoji žemaičių dailininkų meno paroda. Tada septyniolika autorių eksponavo per šimtą tapybos, grafikos, skulptūros ir keramikos darbų. 1939 m. pavasaris Žemaičių muziejui „Alka“ nebuvo lengvas. Darbams užbaigti trūko lėšų, o kovo mėnesio pabaigoje, naciams užėmus Klaipėdos kraštą, į Telšius ėmė plūsti pabėgėliai. Neįrengtoms muziejaus ekspozicijos salėms kilo pavojus pavirsti sandėliais ar kareivinėmis. 1939 m. rugsėjo 9 d. T. Valiui rašytas P. Genio laiškas liudija apie direktoriaus pasitikėjimą kraštiečių dailininku, jo autoritetu bei įtaka meninei Kauno visuomenei. Laiške P. Genys atvirai pasakoja apie muziejui iškilusį pavojų ir prašo T. Valiaus pagalbos – muziejaus vardu įgalioja jį skubiai kreiptis į „visus mūsų dailininkus ir JO [muziejaus – *aut. past.*] vardu paprašyti paaukoti mūsų muziejui po vieną kitą savo paveikslą.“ Toliau šiame laiške P. Genys rašo: „Jausčiau kruviną skriaudą, jei vietoj meno parodų, kurios net kelios projektuojamos ateinančiais metais, būtų kareivinės. [...] Dėl to aplankyk visus ir kalbėk mano vardu visiems, o aš tikiu, kad dauguma supras ir pajus, kad tai yra mūsų visų, kultūrą mylinčių, bendras reikalas.“¹⁰

Žemaitijos istorija, jos kultūra ir menas T. Valiui rūpėjo visada. A. Tamošaitis mena, kad dėl šių vienijančių interesų jiedu su Telesforu buvo „gerokai susidraugavę“ ir visuomet rasdavo bendrą kalbą, ypač apie Žemaitiją, nes, kaip teigia jis, „abu ją buvome skersai išilgai išvaikščioję, rinkdami dievukus, fotografuodami kryžius. [...] Visada su Valiumi kalbėdavom jo mylimiausia tema – Žemaitija.“¹¹ Šis kraštas jaunam menininkui buvo ir svarbiausias įkvėpimo šaltinis. Gerai susipažinęs su Žemaitijos liaudies meistrų darbais, savo kūriniais T. Valius dažnai rinkosi krašto istorijos ar tautosakos temas. Sąsają su liaudies menu rodo ir sąmoningas jo raizinių piešinio suprimityvinimas, sugrubinimas, plokštuminis kompozicijų pobūdis, taip pat liaudies mene populiarios technikos – ksilografijos – pasirinkimas. Dailininkas savo prisiminimuose

Telesforas Valius.
„Dionizo Poškos laikais“.
1939 m.

Popierius, linoražinė,
19,5 x 18,7 cm (lakšto),
15,4 x 15,4 cm (vaizdo).
LDM G-3865

pažymėjo, kad pirmieji jaunystėje jį sudominę dailės eksponatai buvo liaudies meno raižiniai ir skulptūrėlės. Telsių ir Mažeikių muziejuose jam pirmą kartą teko matyti medžio raižinius – ne tik ant popieriaus atspausčius, bet ir išraižytas lentas, kurias galėjo paliesti savo rankomis¹². Tai nulėmė jo pasirinkimą, ir ksilografija jam ilgam tapo mėgstamiausia grafikos technika. Ja sukurti pirmieji brandesni menininko kūriniai: humoristinis pasakų ir padavimų personažas, įkūnytas nuotaikingoje dekoratyvioje kompozicijoje „Žemaičių pasakų velnias“ (1938), praėjusių laikų butis, etnografinio kaimo vaizdai, atskleisti 1939 m. raižiniuose „Dionizo Poškos laikais“, „Velykų rytas Žemaitijoje“. Pastarasis kūrinys išsiskiria ypač emocinga nuotaika, išgauta netikėtu diagonaliu komponavimu. Maldininkų procesijos vaizdas matomas iš viršaus, o nedidukė kaimo bažnytėlė, pasvirusi, akinamų tekančios saulės spindulių nušviesta, skendi nerealioje, mistiškoje Prisikėlimo ryto būsenoje, kuri perteikta šešėliavimo kontrastais, ekspresyviu piešiniu ir meistriška raižysena.

Dar besimokydamas Kauno meno mokykloje, T. Valius pradėjo reikštis kaip knygų dailininkas. 1936 m. jis apipavidalino leidinį „Baudžiava“ bei Leonardo Žitkevičiaus knygelę „Su tėvelio kepure“, o 1938 m.

Telesforas Valius.
„Vėlykų rytas Lietuvoje“.
1939 m.

*Popierius, medžio raižinys,
20,7 x 15,5 cm (lakšto),
15,4 x 15,5 cm (vaizdo).
LDM G-2493*

„Sakalo“ bendrovė Kaune išleido T. Valiaus iliustruotą romantiškai pakilią lyrikos Kazio Zupkos knygelę „Mergaitė su žibuoklėmis“¹³. Nedidelio formato pajūrio ir kaimo gamtos vaizdų iliustracijos, išdėstytos gana erdvuose knygos puslapiuose, yra lakoniškos ir įtaigios. Leidinys buvo sumanytas kaip vientisas knygos ansamblis. Dailininkas išraižė viršelį, trijų skyrių atsklandas, devynias iliustracijas ir užsklandą. Realistinės ir stilizuotos vidinės iliustracijos kiek disonuoja su laisvo piešinio viršeliu ir eskizinio pobūdžio skyrių atsklandomis, tačiau knyga išėjo gana prabangi, atspausdinta ant gero popieriaus. Apipavidalinimas, matyt, patiko eilių autoriui, nes vėliau spaudai buvo parengta ir kita K. Zupkos knyga su T. Valiaus medžio raižiniais – poema „Paukštis dvaro soduose“ apie Taujėnų kunigaikštystę. Deja, visa ši medžiaga dingio pokario metų sumaištyje¹⁴.

Kitas svarbus T. Valiaus interesų laukas – tekstilė. Nuo 1934 m. jis buvo įsidarbinęs dailininku „Kauno audinių“ fabrike, o gavęs Kauno meno mokyklos diplomą ir toliau ten dirbo, tik jau visu krūviu¹⁵. Jis buvo labai vertinamas direktoriaus ir dažnai siunčiamas į Rygą, ten sėmėsi žinių šilko marginimo srityje. T. Valius kūrė raštus audiniams ir šilko

Lietuvos dailininkų sąjungos nario pažymėjimas, išduotas 1938 m. kovo 2 d. Kaune.

Sigutės ir Vytauto Valių šeimos archyvas.

Fotografą nežinomas

skarelėms. Sesuo prisimena, kad mama dažnai ryšėdavo brolio sukurtais raštais margintas skareles ir ypač tuo didžiuodavosi.

Fabriko aplinka ir dailininką supusios socialinės realijos inspiravo keletą raizinių darbo tematika. Dar studijų metais sukurta oforte „Fabrike“ T. Valius labiau pabrėžia darbo procesą, o ne jo

dalyvius. Kompozicijoje akcentuota techninės įrangos linijų ritmika, o smulkutės, vos pastebimos darbininkų figūros įjungtos į vientisą geometrinio ornamento audinį. To paties pavadinimo medžio raizinyje („Fabrike“, 1939) centrinę vietą užima darbininkės figūra. Ji monumentalė, gana statiška. Sąmoningai sugrubintos šio personažo formos, tamsi fabriko aplinka su nedidelį kontrastą jai sudarančiu smulkiu štrichavimu nurodo į niūrią kasdienybę.

Vėlesniuose menininko raiziniuose stiprėjo ekspresionizmo bruožai. Itin ryškus šio laikotarpio T. Valiaus kūrinys, kupinas dramatismo ir jau persmektas artėjančio karo nuojautos, yra medžio raiziny „Badas“ (1940). Jį įkvėpė amerikiečių rašytojos, Nobelio premijos laureatės Pearl S. Buck romaną „Geroji žemė“, kuriame pasakojama skurdžios kinų šeimos istorija¹⁶. Begalinė neviltis perteikta stovinčių figūrų vienišume, skausmingai išsiraizgiusiose nudžiūvusio medžio šakose. Emocinę raizinio įtampą sustiprina neramus faktūrų virpėjimas, ekspresyvi ir preciziškai tiksli raizysena.

Po sėkmingo pasirodymo grupinėse parodose T. Valius tuoj po studijų baigimo siekė tapti Lietuvos dailininkų sąjungos (LDS) nariu. Ši sąjunga kūrėjams buvo reikalinga kaip organizacija, galinti atstovauti profesiniams interesams ir juos ginti. Sąjunga kasmet rengė ir rėmė Vasaros ir Rudens dailės bei individualias dailininkų parodas, leido parodų katalogus. 1937 m. spalio 30 d. T. Valius pateikė stojimo į Lietuvos dailininkų sąjungą prašymą. Trumpas rekomendacijas tame pačiame rašte įrašė jo kolegės grafikai: P. Augius T. Valių apibūdino kaip „labai gabų“, V. Petravičius siūlė jį priimti „iš karto į narius“¹⁷. Vien parašais savo rekomendacijas patvirtino Jonas Kuzminskis, Jonas Steponavičius ir V. Ratas (Rataiskis). Į kolegų grafikų rekomendacijas

buvo atsižvelgta – 1938 m. vasario 27 d.¹⁸ T. Valius tapo tikruoju LDS nariu ir pradėjo dalyvauti sąjungos organizuojamose dailės parodose. LDS 1938 m. surengtai IV Rudens dailės parodai, vykusiai Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje, T. Valius pateikė tris kūrinius: „Laukia žvejų“, „Žemaičių pasakų velnias“ ir „Palangos žvejo sodyba“. Vis dėlto ramios kūrybinės atmosferos LDS tuo metu nebuvo, dėl įvairių priežasčių čia netrūko prieštaravimų¹⁹. 1939 m. kovą sąjunga pradėjo skirstyti į sekcijas (realistų ir individualistų). Šių grupių konfrontacija ypač išryškėjo ruošiantis V Rudens dailės parodai – abi sekcijos beveik tuo pat metu surengė atskiras parodas. 1939 m. lapkričio 19–gruodžio 5 d. Kauno Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje surengtoje V Rudens dailės parodoje T. Valius dalyvavo kaip individualistų sekcijos narys. Parodoje savo kūrinius pristatė 25 dailininkai (Petras Aleksandravičius, P. Augius, Mečislovas Bulaka, Alfonsas Dargis, Vladas Eidukevičius, V. Petravičius, Viktoras Vizgirda ir kt.). 1939 m. gruodį, po nepilnos savaitės, buvo surengta ir realistų sekcijos paroda, kurioje dalyvavo net 48 menininkai. Sekcijų nesutarimų LDS nepavyko suvaldyti. Konfliktą pagilino ir vieningos nuomonės sąjungos valdyboje nebuvimas svarstant dailininkų, turėjusių įeiti į 1940 m. Taupomųjų valstybės kasų premijų skyrimo komisijos sudėtį, kandidatūras. Protestuodami prieš pirmininko Adomo Smetonos bei valdybos narių Antano Žmuidzinavičiaus, Petro Verbicko ir Juozo Bagdono poziciją, iš valdybos pasitraukė individualistai J. Vienožinskis, J. Mikėnas, P. Augius. 1940 m. kovo 5 d. individualistai sušaukė sekcijos susirinkimą ir nutarė boikotuoti Taupomųjų valstybės kasų premijų konkursą, reikalaudami visuotinio susirinkimo ir valdybos perrinkimo²⁰. Tačiau į šiuos reikalavimus atsižvelgta nebuvo: išstojusių valdybos narių vietą užėmė Rimtas Kalpokas ir Matas Menčinskas, o premijų skyrimo komisijos atstovais tapo A. Smetona, Petras Rimša, Monika Lapinskaitė-Bitleriuvienė. Tokia įvykių eiga netenkinio daugelio dailininkų, jie masiškai paliko sąjungą²¹. Šie įvykiai inspiravo ir T. Valių LDS valdybai pateikti pareiškimą, datuotą 1940 m. balandžio 5 d., kuriame jis išreiškė nepritarimą pasikeitusiai LDS valdybos narių sudėčiai ir prašė laikyti jį išstojusiu iš sąjungos²².

Atsiskyrusių menininkų grupė (P. Augius, M. Bulaka, Antanas Gudaitis, Vytautas Jurkūnas, Leonas Kazokas, A. Kučas, Telesforas Kulakauskas, J. Mikėnas, V. Petravičius, Marija Račkauskaitė-Cvirkienė, V. Ratas, Liudvikas Strolis, J. Vienožinskis, V. Vizgirda, Stepas Žukas bei T. Valius)²³ 1940 m. kovo mėnesį susibūrė į naują dailininkų realistų-aktyvistų kolektyvą „Daira“. Jo nariai siekė legalizuoti savo, kaip atskiros

draugijos, veiklą, rengti parodas, spausdinti leidinius. Savo veiklą jie ketino įprasminginti surengdami parodą Lietuvai sugrąžintame Vilniuje, tačiau Švietimo ministerija šios grupės nefinansavo ir rėmė tik LDS veiklą. LDS pastangomis į Apžvalginę dailės parodą, kuri 1940 m. birželio 2–liepos 2 d. veikė Valstybinėje Vrublevskių bibliotekoje (dab. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), didelė dalis eksponatų buvo atrinkta iš M. K. Čiurlionio galerijos rinkinių, neatsiklausus jų autorių pritarimo. Tarp jų pateko nemažai „Dairai“ priklausiusių menininkų kūrinių (šios parodos kataloge anonsuoti ir du T. Valiaus medžio raižiniai iš M. K. Čiurlionio galerijos rinkinių – „Procesija“ bei „Dionizo Poškos Baublys“). Toks LDS veiksmas sukėlė „Dairos“ narių pasipiktinimą ir protestą, kuris buvo išsakytas 1940 m. birželio 7 d. „Lietuvos žiniuose“. Platesnės veiklos „Daira“ neišvystė, jos egzistavimas truko tik keletą mėnesių. Nėra žinoma ryškesnių individualių T. Valiaus pasisakymų, tad galima numanyti, kad jis užėmė santūraus grupės nario poziciją. Tačiau jau tų pačių metų liepos pradžioje, dalyvaujant „Dairai“ ir kitoms dailininkų draugijoms bei LDS atstovams, buvo įkurta nauja organizacija – Lietuvos dailininkų profesinė sąjunga, kurios vienu pirmųjų narių tapo T. Valius (jo pareiškimas datuotas 1940 m. liepos 6 d.)²⁴. Jam turėjo imponuoti naujosios menininkų profsąjungos deklaruotos pastangos ne tik pakeisti menininko statusą valstybėje, suteikiant jam daugiau pagarbos ir visuomeninės svarbos, bet ir požiūris į tautinės kultūros paveldą, kurį reikėjo išsaugoti ir moksliskai ištyrinėti²⁵. Tų pačių metų rugpjūčio pradžioje Lietuvos dailininkų profesinė sąjunga buvo performuota į LTSR dailininkų sąjungą. Prašymą laikyti jį „Lietuvos dailininkų sąjungos nariu“ T. Valius parašė netrukus – 1940 m. rugpjūčio 23 dieną²⁶.

Pirmaisiais sovietinės okupacijos metais T. Valius darbą tęsė jau nacionalizuotame „Kauno audinių“ fabrike. Ten jam tekdavo apipa-vidalinti šventinius fabriko renginius. LDM saugomi keli šio periodo dailininko piešiniai: šaržuotos scenos su mitinguotojais, jų eisena, karikatūriškas dainuojančio ar kalbančio agitatoriaus veidas. Iš jų galima spręsti apie ironišką T. Valiaus požiūrį į tuometinius visuomenės gyvenimo pasikeitimus. „Raudonojo kampelio“ dekoratoriaus (kaip save A. Tamošaičiui yra apibūdinęs pats dailininkas²⁷) pareigas jis ėjo neilgai – vos keletą mėnesių.

Pedagoginis darbas. Vilnius

1941 m. sovietinės valdžios nutarimu Vilniaus dailės mokyklą perorganizavus į Vilniaus dailės akademiją (VDA), ieškota naujų pedagogų.

Telesforas Valius.
„Paskutinis palydėjimas“.
Iš ciklo „Tragedija Baltijos
pajūryje. III“. 1942 m.

*Popierius, medžio ražinys,
34,3 x 24,5 cm (lakšto),
15,5 x 15,5 cm (vaizdo).
LDM G-2492*

Tuometinių akademijos dėstytojų J. Mikėno ir V. Vizgirdos kvietimu²⁸ T. Valius persikėlė į Vilnių ir nuo 1941 m. lapkričio 1 d. šioje įstaigoje pradėjo dirbti. Tuo pat metu jis liko dirbti ir „Kauno audiniuose“. 1942 m. sausio 1 d. VDA dėstytojų sąrašuose²⁹ T. Valius įrašytas kaip užimantis jaunesniojo dėstytojo bei Grafikos studijos vedėjo pareigas. Už vedėjo darbą ir 24 pamokų per mėnesį krūvį jam buvo paskirtas 170 Lt atlyginimas³⁰.

Dėl takto ir malonaus būdo T. Valių gerbė kolegos bei studentai. Savo atsiminimuose A. Tamošaitis mini, kad T. Valių labai mėgo ir studentės: „Jis buvo gražus, elegantiškas, mandagus, visada su šypsena, o be to, nepagailėdavo vieną kitą komplimentą joms pasakyti.“³¹ Tačiau kūrybinė atmosfera akademijoje nebuvo tokia giedra. Nuolat besikeičianti politinė situacija ir žinios iš karo frontų kėlė nerimą. Tai atsispindėjo ir dailininko kūriniuose.

Karo metų negandos metaforiškai atskleistos T. Valiaus keturių dalių cikle „Tragedija Baltijos pajūryje“ (1942), kuris laikomas vienu iš svarbiausių jo kūrinių. Ciklas pasakoja apie žvejų ir jų šeimų būtį, kovą su jūra, kuri čia pateikiama kaip nelygios žmogaus kovos su likimu

Telesforas Valius.
„Karstas“. Iš ciklo
„Tragedija Baltijos
pajūryje. IV“. 1942 m.

Popierius, medžio raižinys,
27,2 x 23,4 cm (lakšto),
15 x 15 cm (vaizdo).
LDM G-5967

asociacija. Žvejų gyvenimo temų galima rasti pirmuosiuose savarankiškos T. Valiaus kūrybos žingsniuose – K. Zupkos knygelės iliustracijose ar kompozicijoje „Laukia žvejų“ (1938). Dekoratyviuose, suplokštinto vaizdo ir stilizuoto piešinio nedidelio formato raižiniuose menininkas akcentavo kompozicinių elementų darną ir ritmiką. Cikle „Tragedija Baltijos pajūryje“ lakoniškais vaizdiniais įkūnyta drama, juntamas itin nuoseklus minties vystymas. Kūrinio idėją savyje dailininkas nešiojo gana ilgai, daugiau kaip dvejus metus, ir tas laikas išsiliejo itin taupiais, jaudinančiais įvaizdžiais, nereikalingomis detalėmis neapkrauta visuma, stulbinančia raižysenos meistryste. Pirmajame ciklo raižinyje „Belaukiančios“ vaizduojamos žemyn nuo kopų jūros link pasklidusios moterys – vienišos, nebylios, kiekviena su savo skausmu ir būsimos nelaimės nuojauta. Raižinyje „Iš vilnių“ jūra jau gražina savo nukankintą auką. Ją supa keturios apraudančiųjų figūros. Sukaustytos netekties jos tarytum suakmenėja, apibendrinto silueto apybraižomis supanašėdamos su monumentalios archajinėmis skulptūromis. Trečiojoje dalyje „Paskutinis palydėjimas“ dailininko raižysena pasiekia aukščiausią meistriškumo laipsnį, išryškindama akinamai nušviestą nedidelės žmonių grupelės

eiseną su viltingai aukštyn iškelto kryžiumi ir kontrastingai žiojėjančia juoda kapo duobe. Baigiamojoje dalyje „Karstas“ ta pati eisena tarsi pritraukiama iš arti, o hipertrofuotos masyvaus nešamo karsto proporcijos užgula procesijos dalyvius (ir žiūrovą) visu gyvenimiškos dramos sunkumu. Cikle vis stiprėjančia gaida perteikta juodų negandų lemiančių plotų dinamika. Ji sustiprinama ekspresyvia, aštria ir tikslia raižysena. Metaforiškai atskleista dramatiška tema tapo artima kiekvienam tuo laiku nežinia ir nerimą dėl ateities išgyvenusiam žmogui. Šiuo ciklu T. Valius labai jautriai išreiškė to meto visuomenės būseną ir parodė savo, kaip menininko, brandą.

Teatro vadovas ir dailininkas. Telšiai

1943 m. kovą nacių okupantams uždarius akademiją³², dailininkas grįžo į Telšius. Čia nuo 1941 m. veikė profesionalus Žemaičių dramos teatras, kaip manoma, įsteigtas dailininko Petro Gintalo ir muziejaininko bei kraštotyrininko P. Genio iniciatyva³³. 1943 m. T. Valius buvo paskirtas šio teatro direktoriumi bei dekoratoriumi. Karo metų sąlygos nebuvo palankios scenografijai kurti: trūko dažų, audinių ir kitų medžiagų, tad dailininkams tekdavo riboti fantaziją. T. Valius per trumpą laiką apipavidalino ne vieną spektaklį. Jis sukūrė dekoracijas Kazio Binkio „Atžalyno“ (1943)³⁴, vengrų dramaturgo Laszlo Fodoro „Brandos atestato“, A. Domanto-Sakalausko „Pūkio pinigų“ (abu 1944) pastatymams. Deja, originalios dekoracijos ar jų eskizai nebuvo išsaugoti, tad apie juos sunku spręsti. Išlikusios dekoracijų eskizų nuotraukos teatro leidiniuose rodo, kad dailininkui rūpėjo tiksliai atkurti veiksmo aplinką, istorinius buitines elementus. Pasak teatrologės Jūratės Savickaitės, „Brandos atestato“ ir „Pūkio pinigų“ eskizuose T. Valius siekė apibendrinimo ir vengė didesnio detalizavimo³⁵. Jis neperkrauna scenovaizdžio nereikalingais atributais – atkuriamą santūri mokymo įstaigos aplinką, kuklūs ir paprasti herojų kostiumai, o secesinė laiko dvasia atskleidžiama charakteringomis langų angomis ir plastiškai išlenktų baldų formomis³⁶. Vadovaujant T. Valiui, teatre pradėjo dirbti profesionalūs dailininkai, režisieriai. Be jau minėtos E. Žalinkevičaitės-Petrauskienės, spektaklius statė režisierius ir aktorius Napoleonas Bernotas, dekoracijomis rūpinosi Vyskupo Motiejaus Valančiaus gimnazijos dailės mokytojas Simas Sidabras ir kt.

Tautodailininkas Jonas Paulauskas, Telšiuose su T. Valiumi gyvenęs viename name ir dirbęs teatre scenos mašinistu, prisimena: „Valius buvo labai populiarus, visų mylimas žmogus, jam visi buvo lygūs. Tiek kunigas, tiek vargšas buvo jam vienodi ir artimi. Direktorius buvo labai

draugiškas ir mėgo bendrauti.“ Teatro spektakliuose tais metais žiūrovų netrūkdavę. Tarp jų buvo galima sutikti didelį teatro gerbėją Petrą Maželį, daug kitų Telšių inteligentų. Spektaklius visuomet žiūrėdavo ir Telšių legenda Kikilas, kuris buvo tapęs gyva teatro reklama. Jis vaikščiodavo po miestą pasiėmęs teatro skelbimus, kalbindavo gatvėje sutiktus praeivius ir kviesdavo juos ateiti pasižiūrėti spektaklių. T. Valius sakydavęs: „Kikilą ir vyskupą į teatrą įleiskite be bilieta.“³⁷

T. Valiaus kūrybinis ir vadovaujamas darbas teatre truko neilgai – 1944 m. teatrą teko uždaryti. Artėjantis frontas ir antrosios sovietų okupacijos grėsmė menininką privertė priimti lemiamą sprendimą.

Emigracijos pradžia. Dailės ir amatų mokykla. Freiburgas

1944 m. liepos pabaigoje Valiai, sužinoję apie Šiaulių bombardavimus ir siekdami išvengti antrojo sovietinės kariuomenės atėjimo, apsisprendė trauktis į Vakarų. Motina su artimaisiais³⁸ išvyko Tauragės link, o Telesforas žadėjo dviračiu visus pavyti. Ties Palūkščiais motina apsisprendė likti gimtinėje ir grįžo į namus. Išvyko tik sesuo Valerija su šeima, taip ir nesulaukę Telesforo. Jis, pasirodo, su P. Augiumi buvo pasukęs Klai-pėdos link³⁹. Iš Lietuvos T. Valius išvyko tik spalio pabaigoje, kartu su paskutiniaisiais pabėgėliais. Jis vos pateko į Austrijos kryptimi vykstantį traukinį, gabenusį sužeistus kareivius. Vienoje jis susitiko su sužadėtine Aldona Mičelyte, jos motina ir seserimi Gražina. 1944 m. gruodžio 25 d. Aldona ir Telesforas susituokė. Telesforo sesuo Valerija tuo metu jau buvo įsikūrusi Austrijos pasienio su Šveicarija miestelyje Lustenau. Jai pavyko įsidarbinti tekstilės fabrike, tuomet gaminusiame dujokaukes. Smarkiai bombarduojamoje Vienoje buvo pavojinga gyventi, todėl Aldona ir Telesforas persikėlė arčiau saviškių – į Lustenau. Sesers rūpesčiu Telesforas įsidarbino tame pačiame fabrike. Vienodas, monotoniškas darbas (sandarinant „užtepinėti“ dujokaukių siūles) buvo labai nuobodus ir vargino dailininką, tad jis, pasak sesers, „vis rasdavo progą atsitraukt, išeit į lauką, neva, užrūkyti“⁴⁰.

Įsikūręs netoliese esančiame Brègenco mieste Telesforas susipažino su vietiniais dailininkais, įsijungė į krašto meninį gyvenimą, dalyvavo parodose ir tapo Austrijos meno draugijos nariu (1945).

Gana greitai dailininką pasiekė žinia apie kvietimą dėstyti naujai įkurtoje Freiburgo Dailės ir amatų mokykloje (*École des Arts et Métiers*). Atvykęs su žmona T. Valius čia rado tautinius jausmus palaikančią atmosferą, draugų ir bendraminčių būrį, su kuriais galėjo pasidalyti nostalgiais prisiminimais apie prarastą tėvynę. V. K. Jonyno sumanymą

okupacinėje zonoje suburti lietuvių menininkų pajėgas ir įsteigti meno mokyklą įgyvendinti pavyko tik dėl jo išskirtinio komunikabilumo ir puikių organizacinių gabumų. 1946 m. vasario 11 d. V. K. Jonyną pasiekė prancūzų karinės valdžios raštas, kuriame buvo pažymėta, kad yra gautas sutikimas atidaryti Meno ir amatų mokyklą ir kad jis yra kviečiamas būti šios mokyklos direktoriumi⁴¹. Ši diena laikoma oficialia mokyklos įsteigimo data, nors praktinė mokyklos veikla prasidėjo kiek vėliau. Skelbimai apie Breisgau Freiburge kuriamą dailės mokyklą, jos profilį, priėmimo ir mokymosi sąlygas jau 1946 m. gegužės mėnesį per spaudą buvo išplatinti visose DP (*Displaced Persons* – perkeltųjų asmenų) zonoje. Atsiliepę dėstytojai ir būsimieji mokiniai gaudavo oficialų Dailės ir amatų mokyklos direktoriaus pasirašytą kvietimą, kuris kartu buvo ir oficialus dokumentas, padėjęs gauti leidimą persikelti. Mokyklos struktūra buvo kuriama Kauno taikomosios dailės instituto pavyzdžiu (jam 1941–1943 m. vadovavo pats V. K. Jonynas), bet, be taikomosios dailės specialistų, buvo numatyta rengti ir tapytojus, skulptorius bei grafikus. Mokyklos dėstytojų gretose jėgas sutelkė iki tol buvusi išsibarsčiusi lietuvių meno inteligentija: Tapybos studijai vadovavo V. Vizgirda (vėliau jį pakeitė Adolfas Valeška), dėstė A. Valeška ir A. Galdikas, Skulptūros studijai vadovavo Aleksandras Marčiulionis, kuris kartu su V. K. Jonynu ir dėstė, Grafikos studijos vedėjo pareigas ėjo T. Valius, jam talkino Adolfas Vaičaitis bei Alfonsas Krivickas, Audinių studijoje tekstilės pagrindus dėstė Anastazija ir Antanas Tamošaičiai, meno istorijos paskaitas skaitė Aleksis Ranitas, užsienio kalbų mokė Alfonsas Nyka-Niliūnas, Henrikas Nagys ir kt. Studentų daugumą sudarė lietuviai, nors buvo ir latvių, estų, čekų, vengrų bei kitų Rytų bei Vidurio Europos tautų atstovų. Iš pradžių mokyklos užsiėmimai vyko keliuose pastatuose, buvusiuose skirtingose vietose: netoli Freiburgo esančiame Kanderne įsikūrė Skulptūros ir Keramikos studija, o kitos studijos veikė keliuose pastatuose Freiburge, ir tik vėliau buvo persikelta į vadinamąjį Rebhausą (patalpas, buvusias adresu Wonnhaldestrasse 1), kuriame galiausiai įsikūrė visi mokyklos skyriai. Dailės ir amatų mokykloje, remiantis ankstesne lietuviška patirtimi (dėstytojų daugumą čia sudarė buvusios Kauno meno mokyklos ir Taikomosios dailės instituto pedagogai), didelis dėmesys buvo skiriamas akademiniam piešiniui, klasikiniams specialybės pagrindams. Žinoma, studentams ir dėstytojams įtaką darė europinės kultūros aplinka, naujai atkuriami Vokietijos ir aplinkinių šalių muziejai, juose rengiamos moderniosios dailės parodos. Prancūziškoje zonoje buvo ypač stiprus modernaus prancūzų meno propagavimas. Freiburge veikė Prancūzų

instituto biblioteka, buvo prieinami naujausi meno leidiniai, vyko prancūzų meno parodos, kuriose buvo pristatomi ir Henrio Matisse'o, George'o Braque'o, Pablo Picasso ir impresionistų kūriniai. V. K. Jonynas teigė, kad vokiečių menas jiems „galėjo turėti įtakos tik savo praitimi, su Kathe Kollwitz ir Barlacho skulptūromis [...]. Galdikas savo senąją ekspresionistinę vokiečių įtaką praturtino prancūzų impresionistais, fovistais ir naujų kelių ieškojimo drąsa.“⁴²

Freiburgo Dailės ir amatų mokykloje mokant studentus siekta būsimiems menininkams suteikti žinių ir įgūdžių, kuriuos jie galėtų praktiškai pritaikyti pakitusio gyvenimo sąlygomis. Freiburgo mokyklos istoriją tyrinėjusi Dalia Ramonienė pastebėjo, kad šia linkme daugiausia buvo dirbama Audinių ir Keramikos studijose, į taikomąją paskirtį orientuotasi ir Grafikos studijoje⁴³. Žinoma, kad T. Valius rėmėsi Kauno meno mokykloje sukauptomis žiniomis ir savo pedagoginio darbo VDA patirtimi.

T. Valiaus parengtoje Grafikos studijos mokymo programoje konstatuojama: „studijoje praeinamas taikomosios ir grynosios grafikos kursas kartu. Ypatingas dėmesys kreipiamas į kompozicijos techninį atlikimą (realizavimą) medžiagoje.“⁴⁴ Studijos programoje buvo numatytas šrifto ir grafikos istorijos dėstymas, susipažinimas su „grafikos meno principais kiekvienai grafikos technikai, kaip: linoleumo graviūrai, medžio graviūrai, litografijai (visomis technikomis), cinko bei vario graviūrai (visomis technikomis)“⁴⁵. Technologinio kurso dalis buvo dalijama į teorines paskaitas studijoje ir praktinius užsiėmimus spaustuveje. Grafikos studijoje turėjo veikti ir Dailiojo knygų įrišimo skyrius, skyrius studentų užduotyse numatyti knygų įrišimų projektai bei praktinis jų įgyvendinimas. Studijų ketverių metų programoje išdėstytos tolydžio vis sudėtingesnės užduotys: nuo naturmortų ir „realistinio gamtos atkūrimo grafiškais priemonėmis“ iki daugiafigūrinių kompozicijų, nuo juodai baltos grafinės spaudos iki sudėtingų spalvotų grafikos technikų įvaldymo. Programoje galima rasti paralelių su paties T. Valiaus pomėgiu eskizuoti bei jam A. Galdiko – profesoriaus iš Kauno meno mokyklos laikų – įdiegtomis nuostatomis: kiekvienų studijų metų atsiskaitymo užduotyse numatyta po šešis „žaibo škicai“. Paskutiniame (ketvirtame) kurse buvo numatyta studentų specializacija laisvai pasirinkta technika bei diplominio darbo eskizų baigiamajai kompozicijai su „ne mažiau kaip dviem figūromis pirmame plane“ parengimas bei realizacija. Programoje taip pat numatytos išsamios taikomosios grafikos studijos: nuo šrifto pagrindų įvaldymo, knygų viršelių, vinječių, firmų emblemų ir blankų

komponavimo, plakatų, pašto ženklų bei banknotų kūrimo iki meninio knygų apipavidalinimo: maketo sukūrimo ir knygos įrišimo.

„1945–1949 m. lietuvių studentų Freiburge gyvenimo kronikoje“ pažymėta, kad Dailės ir amatų mokykloje užregistruotas nemažas būrys meno specialybių studentų ir laisvųjų klausytojų. T. Valiaus vadovaujamoje Grafikos studijoje įrašyti keturi studentai: Vytautas Ignatavičius, Gražina Mičiulytė-Krašauskienė, Viktoras Simankevičius ir Jurgis Šapkus. Be to, užregistruoti šeši laisvieji klausytojai: Aldona Jablonskytė, Genė Krivickaitė-Ignatavičienė, Algirdas Kurauskas, Algirdas Šimkūnas, R. Veselauskas⁴⁶ bei Henrikas Žobakas. Mokyklos diplomų statusas buvo prilygintas prancūzų aukštųjų mokyklų diplomams. Pirmuosius absolventus mokykla parengė 1948 m. vasarą. T. Valiaus vadovaujamas grafikos studijas baigė A. Kurauskas (diplominis darbas „Taika“) ir R. Veselauskas (diplominis darbas „Tremtinio laidotuvės“). Mokyklos direktoriaus V. K. Jonyno pastangomis buvo išrūpintos keturios prancūzų švietimo administracijos stipendijos studentams tobulintis Paryžiuje. Net dvi iš jų gavo minėtieji T. Valiaus auklėtiniai. Studentų prisiminimuose pedagogas išliko teisingas, tolerantiškas ir taktiškas mokytojas, sugebėjęs visiems jiems (gabiems ir mažiau gabiems) skirti po lygiai dėmesio, komentuoti kūrinius neįžeisdamas pastabomis. T. Valius gerbė jaunimo požiūrį, individualią nuomonę ir pats niekada nebandydavo taisyti mažiau pavykusių studentų darbų. Mokytojui sekdavosi auditorijoje palaikyti darbingą kūrybinę atmosferą, o jo garsiai išsakomi komentarai buvo skirti tartum visai auditorijai – taip pastaboms atviri, imlūs studentai turėjo galimybę tobulėti⁴⁷.

Be pedagoginio darbo, kuris atimdavo nemažai laiko, T. Valius dar sugebėjo rasti jėgų ir energijos visuomeninei veiklai. Kartu su P. Augiumi, A. Dargiu, V. Kasiuliu, A. Valeška, V. Vizgirda ir kitais jis buvo vienas iš Lietuvių dailės instituto (įkurtas 1947 m. lapkričio 25 d. Freiburge) steigėjų ir jo narių. Tai buvo lietuvių išeivijos dailininkus vienijanti organizacija, kurios pagrindiniai tikslai – tirti, remti ir ugdyti lietuvių dailę, organizuoti parodas, leisti leidinius. 1948 m. Lietuvių dailės instituto narių pastangomis buvo surengta apžvalginė lietuvių dailininkų kūrybos paroda Hanau (Vokietija), 1950-aisiais – Lietuvių dailės instituto narių kūrybos paroda Freiburge. Po karo emigravusiems steigėjams išsiskirsčius po įvairias šalis, 1950 m. Lietuvių dailės institutas buvo perkeltas į Čikagą⁴⁸.

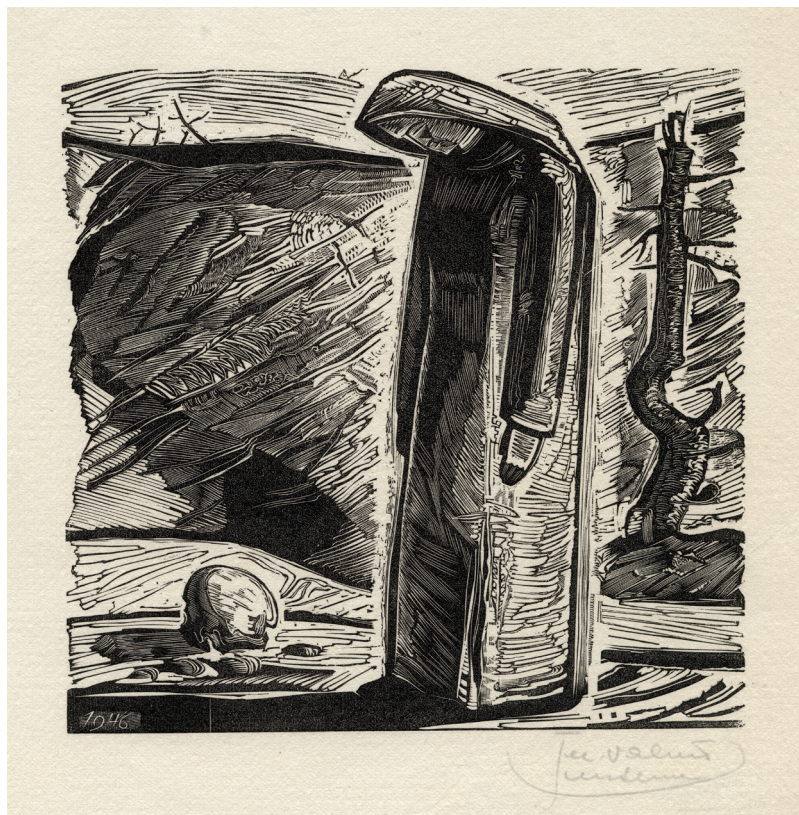
Pedagogine bei visuomenine veikla užsiėmęs T. Valius atrasdavo laiko ir kūrybai. Tėvynės ilgesys ir paliktos Žemaitijos prisiminimai atgijo

Telesforas Valius.
„Šv. Sebastijonas“. 1946 m.

Popierius, medžio ražinys,
15 x 15 cm (vaizdo),
27 x 21 cm (lakšto).
LDM G-24479

ankstesnių, dar Lietuvoje dailininko sukurtų ražinių publikacijose: 1945-aisiais, pirmaisiais emigracijos metais, Austrijoje buvo išleistas dešimties jo medžio ražinių aplankas su Alberto Bechtoldo įžanga, po metų pasirodė albumas „40 medžio ražinių“, kuriame reprodukuoti P. Augiaus, V. Petravičiaus, V. Rato ir T. Valiaus grafikos lakštai, įvadą parašė Paulius Jurkus. Kaip pastebėjo dailėtyrininkė I. Korsakaitė, grafikai vieni pirmųjų pokario tremtyje bandė „atkreipti dėmesį savo išskirtinumą, reprezentuoti iš gimtojo krašto atsivežtas ir su juo susijusias tautines meno vertybes“⁴⁹. Tokio pobūdžio leidiniai (spausdinti ne vien lietuvių, bet ir vokiečių, anglų bei prancūzų kalbomis) reiškė T. Valiaus, kaip menininko, pripažinimą naujoje kultūrinėje terpėje, taip pat reprezentavo visą lietuvių grafikos mokyklą kaip brandų vientisą reiškinį. Šios publikacijos neabejotinai pasitarnavo ir naujam menininko kūrybinių jėgų pakilimui. Kaip ir daugelio panašaus likimo kitų lietuvių menininkų (V. Petravičiaus, P. Augiaus, V. Rato ir kt.) kūryboje, pirmųjų pokario metų T. Valiaus grafikos tematikoje bei stilistikoje ryškus tautinio tapatumo įtvirtinimas. Lietuviškuose peizažuose su monumentaliais kryžiais ar koplytėlėmis, liaudiškų skulptūrų šventųjų atvaizduose,

Telesforas Valius.
„Motina“. 1946 m.

Popierius, medžio raižinis,
15,4 x 15,5 cm (vaizdo),
22 x 21,5 cm (lakšto).
LDM G-24480

tautosakos temose ir jų simbolinėje prasmėje buvo tarytum užkoduota visos tremtį išgyvenančios bendruomenės netektis. Gimtosios žemės praradimo skausmas raižiniuose įkūnytas lietuviškos tematikos siužetais ar metaforiškais įvaizdžiais, atskleidžiančiais apibendrintą tolimos tėvynės paveikslą. T. Valiaus kūryboje susikaupę išgyvenimai prasiveržė tragiškais netektis ir nebūties simboliais. Nedidelio formato, bet ypač ekspresyvios raižysenos medžio graviūrose („Gaisras Lietuvos bažnytkaimyje“ (1945), „Motina“, „Šv. Sebastijonas“ (abu 1946), „Moterys“, „Šauksmas“ (abu 1948) ir kt.) lakoniška forma ir daugiaprasmiai įvaizdžiai menininkui pavyko išgauti monumentalų epinį skambėjimą. Ypač įtaigi ekspresyvių įstrižainių priešprieša sukonstruota kompozicija „Gaisras Lietuvos bažnytkaimyje“. Jos centre – įsirežusi, pasvirusi, iš paskutinių jėgų varpą siūbuojanti stambi figūra, įkomponuota tarp juodų sunkių architektūros konstrukcijų, sudarančių ryškų kontrastą tolumoje išsižiebusio gaisro pašvaistėms. Nelaimę skelbiančio varpo vibracijos pasklinda lakšte smulkiomis nervingos raižysenos bangomis, perteikiančiomis visuotinės grėsmės ir skausmingo praradimo nuojautą. Panaši gūdi ir grėsminga nuotaika perteikta raižinyje „Maras“, sukurtame to paties pavadinimo

Kazio Bradūno poemos motyvais. Juoda, masyvi sustingusio mirusiojo figūra, pavaizduota pirmame kompozicijos plane, tarytum simbolizuoja didžiulį karo metų netekčių ir tragedijų mastą. Skausmu alsuoja estampai „Motina“ ir „Moterys“, kuriuose pagrindine išraiškos priemone tampa apibendrintas figūrų siluetas. Pirmajame raižinyje monumentalį, tarytum suakmenėjusios motinos figūrą su bejėgiškai svyrančiomis rankomis T. Valius komponuoja taip, lyg ji netilptų lape. Lakšto kraštas juodu kontūru prislegia nulenktą moters galvą – užgula viską gniuždančiu netekties skausmu. Tuščias suaižėjusios žemės faktūrą atkuriantis peizažas, kreivas nulaužto medžio kamienas, po kojomis nukritusi kaukolė – detalės, sustiprinančios praradimo nevirtį. Raižinyje „Moterys“ juodi išraiškingų figūrų siluetai palinkę, nestabilūs, lyg nevalingai žengiantys tamsiais beprasmiškos lemties pėdsakais. Daugiaprasmiškas ir dramatiškas estampas „Šauksmas“. Dinamiškas juodų ir baltų kalto rėžių kontrastas, ekspresyvi figūrų bei jų iškeltų rankų ritmika, į neramią gaivalingą stichiją susiliejęs dangus, žemė ir vanduo – visa tai tampa simboliu karą išgyvenusiųjų nevilties šauksmo įvaizdžiu. Jis įtikina, nepalieka abejingų. Netekties temos bei vaizdiniai sutinkami ir kitų Lietuvos išėivių menininkų kūryboje. Šio laikotarpio T. Valiaus raižiniams artimi dramatiškai impulsyvūs V. Petravičiaus estampai ir jo sukurtos Fausto Kiršos poezijos rinkinio „Tolumos“ (1947) iliustracijos. Abiejų menininkų kūrinuose sutinkami panašūs motyvai (laidotuvių eisenos, karstai, savo praradimus ir netektį išrėkiančios figūros iškeltomis rankomis), tik V. Petravičiaus raižiniuose vyrauja gaivališka stichija, nerami, lyg „suvelta“, raižysena, o T. Valiaus kompozicijos išoriškai labiau subalansuotos, rūstesnės, slegiantį jų poveikį sustiprina stambių juodų plotų slinktytys. Dekoratyvus, giedriausias iš šio periodo T. Valiaus kūrinių, sklidinasis meilės savo tėviškei – „Žemaitija“ (1946). Čia idiliško ežero (gal taip dailininko mylėto Mascio?) fone vaizduojamas sukrypęs žemaitiškas koplytstulpis su Švč. Marijos Maloningosios skulptūrele.

Kartu su studentais, o gal atokvėpio minutėmis, lyg ieškodamas nusi-raminimo gamtos prieglobstyje, T. Valius daug eskizavo. LDM saugomas pluoštas peizažų: laisva įgudusio meistro ranka užfiksuoti gyvybingos Švarcvaldo miškų augmenijos ar panoraminiai kalnų vaizdai. Kai kurie vėjo gūsių blaškomų medžių eskizai tiesiogiai asocijuojasi su dailininko išgyvenimais, nerimu dėl tėvynėje likusių artimųjų. Daugelis motyvų vėliau atsikartojo dailininko iliustruotų poezijos knygų puslapiuose. Kaip tik Freiburge užsimezgė ir sustiprėjo T. Valiaus bičiulystė su H. Nagiu, išaugusi į vaisingą kūrybinį bendradarbiavimą. Ekspresyviais nedidelio

formato medžio raižiniais T. Valius iliustravo H. Nagio eilėraščių rinkinį „Lapkričio naktys“ (1947), jo verstą Rainerio Marijos Rilke's „Sakmę apie korneto Kristupo Rilke's meilę ir mirtį“ (1948). „Lapkričio naktų“ iliustracijose dailininkui pavyko atskleisti dramatiškai nerimastingą poeto būseną. Raiškūs poetinės kalbos įvaizdžiai organiškai atsikartoja ekspresyviais T. Valiaus sukurtais vaizdiniais: vėtros blaškomi medžiai, aplūžusios jų šakos. Praradimo nevirtis atspindėta apibendrintame būties „juodume“, tamsos, vienatvės, nakties būsenose.

Poezijos rinkiniuose „Lapkričio naktys“ ir „Saulės laikrodžiai“ vyrauja tėvynės netekties nuotaikos, poetizuojami jaunystės įspūdžiai. Neišsenkantis H. Nagio įkvėpimo šaltinis – gamta, atspindinti estetines ir egzistencines žmogaus būsenas. Tai buvo artima T. Valiaus jausenai. Su įkvėpimu jis kūrė iliustracijas ir H. Nagio išverstam R. M. Rilke's „Kornetui“. Šis nedidelės apimties dramatiškas kūrinys, pasakojantis apie XVII a. gyvenusio ir iš karo su turkais negrižusio jaunuolio patirtį, pirmąją meilę ir mirtį, ilgam užvaldė dailininko vaizduotę. Sumanymo pradžia išskyla H. Nagio prisiminimuose: „1945 metų vasarą ėjom su Telesforu Valium pėsčiom iš Lustenau pabėgėlių stovyklos Vorarlberge, Austrijoje, į Breganzą žydinčiom obelīm apsodintu vieškeliu, pagal Bode-no ežerą, ir kalbėjomės apie „Kornetą“. Papasakojau jam apie tą sakmę. Tą pačią vasarą Telesforas Valius pasiūlė man ją išleisti, iliustruotą jo medžio raižiniais.“⁵⁰ R. M. Rilke's kūrinio siužetas ir poetinis tekstas atviras įvairioms interpretacijoms. Šią poemą H. Nagys yra pavadinęs vienu iš skaidriausių ir nuostabiausių tekstų Europos literatūroje. Pirmuosius raižinius „Kornetui“ T. Valius sukūrė 1947–1949 m. Freiburge. Emigracija į Kanadą nutraukė jo darbą, ir kūrinys buvo baigtas tik 1972 metais⁵¹.

Kelias už Atlanto. Postūmis įsitvirtinti. Kanada

1949 m. Freiburgo Dailės ir amatų mokykla, suvaidinusi reikšmingą vienijančio išeivijos kultūros ir mokslo židinio vaidmenį, baigė savo gyvavimą. Šis laikotarpis T. Valiui buvo gana produktyvus – greta intensyvaus pedagoginio darbo per nepilnus ketverius metus buvo sukurti ryškūs įsimenantys kūriniai. Austrijoje prasidėjus emigracijos bangoms, A., T. Valiai susiruošė išvykti. Kaip mena A. Tamošaitis, 1949 m. pavasarį jis su Aldona ir Telesforu beveik mėnesį praleido pereinamojoje stovykloje Vokietijos uoste – visi laukė vizų į Kanadą. A. Tamošaitis išplaukė į Monrealį kovo viduryje, o A., T. Valiai liko laukti. Jų imigracinėse vizose buvo nurodyta Kanados vakarinė zona, bet A., A. Tamošaičių pastangomis (jie kreipėsi į juos priglaudusią YMCA – *Young Men's Christian Association* – vadovybę

Telesforas ir Aldona Valiai.
XX a. 6 deš.

*Sigutės ir Vytauto Valių šeimos
archyvas.*

Fotografas nežinomas

T. Valius ir H. Nagys.
Kanada, apie 1974 m.

*Sigutės ir Vytauto Valių šeimos
archyvas.*

Fotografas nežinomas

—

T. Valius P. Augiaus
parodos atidaryme
(skaidrė). Čikaga (JAV),
1962 m.

*LDM archyvas, B-8, ap. 4,
b. 12, l. 2.*

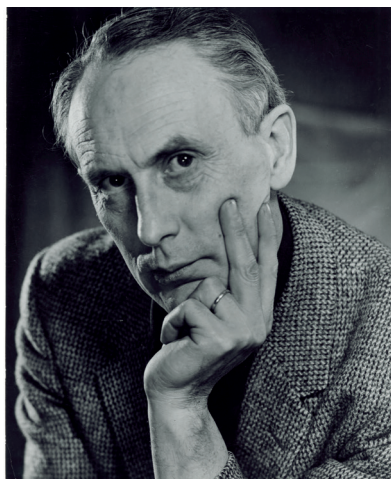
Fotografas nežinomas

—

T. Valius. XX a. 6 deš.

*LDM archyvas, B-8, ap. 4,
b. 11, l. 3.*

Fotografas nežinomas

ir išrūpino leidimą) A., T. Valiams buvo suteikta galimybė įsikurti Monrealyje⁵². T. Valius įsidarbino keramikos gamykloje Driumonvilyje, bet darbas komercinio dizaino srityje kūrybingai asmenybei nebuvo patrauklus. Po pusmečio jis su žmona persikėlė į Torontą. T. Valius ambicingai siekė būti įvertintas kaip menininkas. Ankstyvuosiuose Kanadoje sukurtuose darbuose jis rėmėsi prieškario grafikos patirtimi, tęsdamas ekspresionistinės raiškos tradicijas. Menininkas kūrė pamėgta medžio ir lino raižinių technika, rinkosi ir panašias temas: tragiška žmogaus kova su likimu, lemties neišvengiamybė ir pan. Skaudi neaiškios ateities vizija įkūnyta ekspresyvių, liaudies skulptūros stilistiką primenančių formų raižinyje „Pranašas“ (1950), laiko akivaizdoje pasimetęs herojus – raižinyje „Lai-krodis“ (1954), estampe „Keturių figūros“ (1955) vėl apmąstomas netekčių kupinas žvejo šeimos likimas ir kt. 1950–1955 m. T. Valiaus kūrinuose akivaizdus raižysenos meistriškumas, komponavimo laisvumas, tačiau emocinė įkrova, lyginant su prieškario ir karo metų raižiniais, jau kiek prigesinta, ramesnė. Neliko kovos ar pasipriešinimo likimui patoso, junta-mos meditatyvesnės autoriaus nuotaikos, o kartais vien improvizavimas ir žaidimas gerai įvaldyta menine forma: laisvu komponavimu, efektingomis ir dekoratyviomis faktūromis.

T. Valiaus kūrybiniai siekiai, talentas bei atkaklumas greitai sulaukė Kanados menininkų pripažinimo. 1950 m. dailininkas surengė pirmąją savo kūrybos parodą Monrealyje, tarptautiniame YMCA centre, ir jau po metų buvo išrinktas Kanados grafikų draugijos (*Canadian Society of Graphic Arts*) nariu. 1952 m. T. Valius tapo vienu iš Spalvos ir formos draugijos (*Colour and Form Society*) steigėjų ir pirmuoju jos pirmininku⁵³, 1953 m. buvo išrinktas Kanados tapytojų, raižytojų ir graverių asociacijos (*Association of Canadian Painters, Etchers, and Engravers*) nariu-kandidatu, o 1955 m. jam suteikta Kanados pilietybė.

Nauji horizontai. Paryžius

Pamažu įsitvirtinęs Kanados meno pasaulyje, T. Valius siekė platesnių horizontų. Menininkas troško pažinti Europos modernaus meno naujienas iš arti, jį traukė paryžietiškoji laisvės ir avangardo dvasia. Prisidėjo ir Freiburgo laikų nostalgija – prisiminimai apie intensyvų kultūrinį gyvenimą (lankytą pasaulinės dailės šedevrus saugojusį muziejų, tuomet matytas prancūzų dailės parodas ir kt.) ir noras atgaivinti tuomet godžiai sugertus įspūdžius.

1956 m. įvyko pirmoji T. Valiaus kelionė į Paryžių. Šiuos metus visi menininko kūrybos tyrinėtojai vieningai nurodo kaip lūžį jo kūrybinėje

Telesforas Valius.
„Pabėgėliai“. 1956 m.

Popierius, monotipija,
52,5 x 42 cm (vaizdo),
64,5 x 50 cm (lakšto)
LDM G-19427.
Fot. A. Lukšėnas

biografijoje. Ir ne vien dėl to, kad nuo šios datos į T. Valiaus kūrybą įsiveržia spalva. Kardinaliai keitėsi ir menininko braižas: pasitelkta nauja technika darė įtaką meninei stilstikai. Kūrėjas, anksčiau mėgęs kruopštumo ir susikaupimo reikalavusią ksilografijos techniką, vis dažniau rinkosi spalvotą litografiją, monotipiją. Jam buvo patraukli pastarosios technikos improvizacijos laisvė, greitas efektingas rezultatas. T. Valiaus kūrinių plastinė kalba abstrahavosi, tapo lengvesnė. Tam įtakos turėjo pažintis su postmodernistinėmis prancūzų dailės kryptimis. Pats kūrėjas ne sykį yra išsakęs savo susižavėjimą Raoulio Dufy'io (tapytojo, dirbusio ir tekstilės srityje) kūryba⁵⁴. Iš tiesų, galime rasti panašumo šių menininkų kūrybos dekoratyvume, žaismingume, spontaniškai pasklidusių spalvų virpėjime ir virtuoziškame teptuko valdyme. Tokie – spinduliuojantys šviesą – yra T. Valiaus „Tinklai“, „Autoportretas“ (abu 1956), kiek

Telesforas Valius.
„Tinklai. XII“. 1956 m.
Popierius, monotipija,
57,5 x 44,5 cm (vaizdo),
66 x 50,5 cm (lakšto).
LDM G-19053.
Fot. A. Lukšėnas

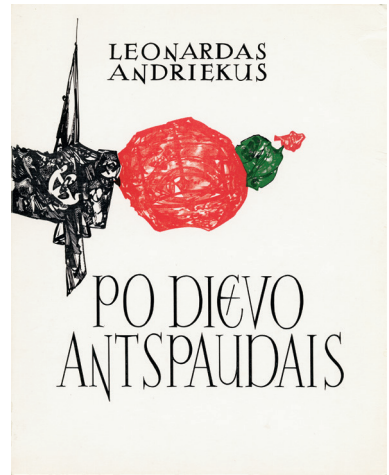
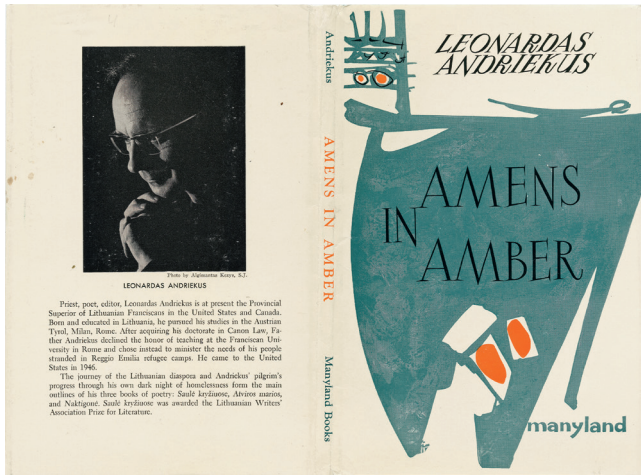
santūresnis, minorinių atspalvių derme pasižymintis darbas „Tremtiniai“ (1957) ir kt. Kūrinius T. Valius spausdino garsioje, techniniu požiūriu itin vertintoje Edmond'o ir Jacques'o Desjobert'ų litografijos spaustuvėje, veikusioje Paryžiuje nuo 1921 metų. Jos įkūrėjas Edmond'as, dirbęs su Pablo'u Picasso'u, spausdinęs Salvadoro Dali, Marco Chagallo ir Henrio Matisse'o kūrinius, vėliau perdavęs spaustuvę savo sūnui Jacques'ui, išgarsino ją ne tik tarp Paryžiaus, bet ir tarp užsienio menininkų. Čia T. Valius susipažino su naujausiais spalvotos litografijos techniniais atradimais, pabandė spausdinti monotipijos technika.

Šiuo laikotarpiu T. Valiaus monotipijos palaipsniui darosi vis abstraktesnės, kūrinius apibūdina ypatingas linijų žaismas, muzikalumas. Monotipijas T. Valius daugiausia spausdino nuo stiklo. Jį žavėjo tapybiški

spalvos susiliejimai. Kelis syk nuo stiklo spausdindamas vis naujas, papildomas spalvas (dažniausiai tamsėjančia seka), jis išgaudavo tapybai artimus niuansuotus spalvinius perėjimus, atspalvių pustonius. Kartais vieno atspaudo spausdinimas užsitęsėdavo iki keliolikos etapų, o kūrinuose atsiskleisdavo papildomas tirštos, pastozinės tapybos faktūros žaismas. Žavėjimasis taip mylimu miestu prasiveržia lengvų potėpių sukurtais užpildytoje monotipijoje su garsiosios Paryžiaus Dievo Motinos katedros fasadu (1956). Paulas Duvalis pastebėjo, kad „Valius pradėjo vykusiai ir visai naujoviškai derinti spalvą, faktūrą ir tapybinį gestą. Tos impresijos yra sklidinios šilumos, gaivumo ir džiaugsmo [...], gimusios iš dailininko meilės Paryžiui bei miesto įtakos jam. To meto Kanados grafikoje jos irgi užima unikalią ir novatorišką vietą. Tada labai retas kanadietis grafikas drįsdavo pagalvoti apie tokias visai abstrakčias kompozicijas.“⁵⁵

Paryžiuje T. Valius lankėsi ne kartą⁵⁶, jame praleisdavo nuo kelių dienų iki šešių mėnesių, semdamasis vis naujų kūrybinių impulsų, bendraudamas su prieškario laikų kolegomis. Jis dažnai apsistodavo pas V. Kasiulį, Žibuntą Mikšį, draugavo su Antanu Mončiu, šiek tiek pažinojo Praną Gailių. Keletą metų (1956–1964) T. Valius kūrė darbus „scenos“ tema. Šie kūriniai itin laisvi, spontaniški, juose nelieka pavadinimų, tik numeriai, dominuoja spalvų ir formų žaismas. Tačiau šios tematikos dailininko darbai nėra vien spalvinės improvizacijos – valingos rankos gesto potėpiausiai pasitelkiami griežtai apmąstyti kiekvienos kompozicijos architektonikai. „Priartėjau prie to laiko, kad galbūt aš noriu atsiskirti realybės,“ – yra sakęs T. Valius⁵⁷.

Realistinės pakraipos kanadietiškos dailės aplinkoje T. Valiaus kūryba atrodė avangardinė. Naujojoje tėvynėje jis tapo žinomu ir pripažintu menininku, aktyviai dalyvavo parodose, o jo kūriniai nesiekė atstovavo Kanados dailei tarptautinėse parodose, kurios padėjo jam pasiekti platesnį pripažinimą. T. Valius buvo keleto tarptautinių meno asociacijų (*American Color Print Society*, *International Institute of Arts and Letters* Šveicarijoje ir kt.) narys, pelnęs gausybę garbingų įvertinimų (pvz., 1970 ir 1972 m. apdovanotas Tommaso Campanellos akademijos Romoje sidabro ir aukso medaliais). 1965–1966 m. T. Valius buvo išrinktas Kanados grafikų draugijos pirmininku. 1967 m. dailininkas apdovanotas Kanados šimtmečio medaliu už įnašą į šios šalies kultūrą. 1975 m. Amerikos spalvotosios grafikos draugija (*American Colour Print Society*) jam skyrė Ethel Ashton vardo apdovanojimą.

Vėlyvosios kūrybos branda (7–8 dešimtmetis). Tarp Paryžiaus ir Toronto

Vėlyvoji T. Valiaus kūryba dar kartą liudija, kad dvasiškai jis niekada nebuvo atitrūkęs nuo Lietuvos. Tautinius jausmus ir dvasią stiprino draugystė ir bendradarbiavimas su žymiaisiais egzilio poetais: T. Valius iliustravo ir apipavidalino ne vieną Leonardo Andriekaus, K. Bradūno, H. Nagio bei kitų išėivijos literatų knygą. Egzilio poezijos pradai praturtino menininko kūrybą daugiaprasmiaisiais metaforiškais įvaizdžiais.

Dailininkas nelaikė savęs impulsyviu, spontanišku kūrėju, sakėsi, kad būsimo paveikslu temą turi ilgai brandinti: „Ar važiuoju, ar einu, aš tai nešioju savyje. Toks išnešiojimas trunka labai ilgą laiką. Ta įtampa yra be galo ilga. Kai Europoje dirbau ciklą „Tragedija Baltijos pajūryje“, jis tęsėsi apie dvejus su puse metų.“⁵⁸ Peržvelgiant jo kūrybą, žinant dailininko meninį produktyvumą, šie žodžiai atrodo ne visai tiesa. Susitvenkęs gimtosios Žemaitijos ilgesys, dramatiškas atsiskyrimas ir sudėtinga tėvynės lemtis išsiliejo daugybe variacijų spalvotų ofortų ir litografijų cikle „Žemaitija“ (arba kaip kartais autorius įvardydavo – „Samogitia“ (1968–1973) bei spalvotų litografijų cikle „Paskutinis rytas“ (1963–1977). Jų meninė forma abstrahuota, tik kartkartėmis vos galima atpažinti skausmingus išgyvenimus talpinančius įvaizdžius. Traktuojant formas gausu asociacijų su lietuvių liaudies skulptūromis – pieta, Nukryžiuotoju ar šv. Jurgiu. Jų pavidalai deformuoti, vos atpažįstami, o situacijos dramatiškumas paryškintas aštrių kontrastingų spalvų deriniais. Dinamiškų, mirguliuojančių juodų masių slinktyje vitražiško skambėjimo įgyja grynų spalvų proveržiai. Kai kada jie kelia tolimas asociacijas su Georges'o Roul't'o paveikslų motyvais, tik vėlyvuosiuose T. Valiaus kūriniuose atsiranda daugiau abstraktumo. Religinę „Žemaitijos“ ciklo sugestiją sustiprina tolydžio pasikartojantis Nukryžiuotojo

T. Valiaus kurtos iliustracijos L. Andriekaus knygai „Amens in Amber“.

Andriekus L., „Amens in Amber“, New York (N. Y.): Manyland Books, 1968, iliustr.

—

T. Valiaus kurtos iliustracijos L. Andriekaus knygai „Po Dievo antspaudais“.

Andriekus L., „Po Dievo antspaudais“, Brooklyn, N. Y.: Tėvai pranciškoniai, 1969, iliustr.

Telesforas Valius.
„Scenoje“. 1963 m.

Popierius, spalvotas
linoražinys, 47 x 34,5 cm
(vaizdo), 55 x 43 cm (lakšto).
LDM G-23769.
Fot. A. Lukšėnas

siluetas, nuteikiantis meditacinio pobūdžio apmąstymams. Kartais tai tik fragmentas, o kartais šis motyvas transformuotas taip, kad jį vos galima pažinti iš tamsos šešėliuose vos išnyrančios deformuotos kryžmos apybraižų, skausmo prislėgtų pečių silueto ar bejėgiškai nusvirusio erškėčiais karūnuoto veido. Ypač įtaigi litografija „Žemaitija. II“ (1969), kur juodų ir tamsiai rudų slinkčių apsuptyje kraujo sodrumo raudona šiurpulingai pliūpteli akinančia srove. Dalį „Žemaitijos“ ciklo sudaro vario raižiniai, savo stilistika sukuriantys gana didelį kontrastą litografijoms. Pirmieji raižiniai kiek sunkesni, monumentalesni, ofortai (ypač po 1970 m.) lengvesni, žaismingesni. Juose laisvai pasklidę atpažįstami

Telesforas Valius.
„Žemaitija. I“. 1967 m.
Popierius, spalvotas
linoraižinis, ofortas,
60 x 45,5 cm (vaizdo),
74 x 56 cm (lakšto).
LDM G-19050.
Fot. A. Lukšėnas

žemaičių krašto elementai: smulkaus detalaus piešinio liaudies skulptūros, bokštai, ornamento fragmentai ir pan. Kai kuriuose autorius nurodo pavadinimą papildantį komentarą (rūpintojėlis, tinklai, žemaičių Morė). „Kada prieinu prie vario, kažkodėl vėl noriu grįžti į Lietuvą. Visi vario darbai, kuriuos paskutiniame laikotarpyje dariau, visi jie Žemaitijos vardu.“ Vario darbai T. Valiaus atmintyje siejosi ir su Vilniumi, pedagoginiu darbu sostinėje, su dideliais vario lakštais, kuriuos jiedu su J. Kuzminskiu gelbėjo nuo vokiečių⁹⁹. Galbūt tų nostalgikų prisiminimų paveiktas, ciklus „Jubiliejinis Vilnius“ (1973) bei „Čiurlionis“ (1975) T. Valius taip pat išraižė varyje.

Bene svarbiausias vėlyvosios T. Valiaus kūrybos pavyzdys, tapęs savotiška dailininko „gulbės giesme“, yra monumentalus ciklas „Paskutinis

Telesforas Valius.
„Žemaitija. II“. 1969 m.

Popierius, spalvotas ofortas,
akvatinta, 60,5 x 44,5 cm
(vaizdo), 73,5 x 55,5 cm
(lakšto).

LDM G-19038.

Fot. A. Lukšėnas

rytas“. Jam T. Valius atidavė beveik penkiolika metų. Pirmoji spalvota litografija šiam ciklui sukurta Paryžiuje 1963 metais. Ji vaizduoja, anot autoriaus, „kažkokias pelkes, mišką. Priekyje eina figūra, o už jos grupė žmonių, kurių rytojus neaiškus“⁶⁰. Tada kūrėjui atrodė, kad būnant Paryžiuje jo gimtinė taip netoli, o ir Ž. Mikšys draugui vis duodavo paskaityti lietuviškų laikraščių. Tai nulėmė lietuviškos tematikos pasirinkimą. Vėliau T. Valius periodiškai vis sugrįždavo prie šios temos. Nepaisant to, kad „Paskutiniojo ryto“ kūrimas užtruko ilgus metus, jo meninė forma ir nuotaika gana vientisa. Ciklą sudaro didelio formato spalvotos litografijos ir piešiniai, tarpusavyje labai artimi kompozicine sandara. Šie piešiniai nėra vien parengiamieji eskizai litografijoms – jie

Telesforas Valius.
„Paskutinis rytas“. 1968 m.

Popierius, spalvota litografija,
57 x 44 cm (vaizdo),
64,5 x 50 cm (lakšto).
LDM G-18949.
Fot. A. Lukšėnas

turi išbaigtų, savarankiškų kūrinių meninę vertę. Darbuose iš šio ciklo matyti dailininko pastangos surasti tinkamiausią sprendimą – išliko nemažai skirtingos spalvinės gamos litografijų atspaudų. Santūriuose ciklo spalvinių ieškojimų deriniuose (raudonos ir žalios, smaragdinės, rusvos ir violetinės) galima justti lietuviškų audinių kolorito atgarsius. Ir visur perteiktas ypatingas atmosferiškumas, kada daugybės susiliejančių ir monochrominių spalvų mirgėjime juntama saulėta brėkštančio ryto emocija. Tas romantinis pakilumas, rodos, šiek tiek disonuoja su ciklo pavadinimu – „paskutinis“; atrodytų, kūriniai turėtų dvelkti liūdesiu ar melancholija. Pakilią ciklo nuotaiką pastebėjo ir meno kritikas P. Duvalis. Jis tai susiejo su „naujos pradžios, staigaus nubudimo“ sąvoka⁶¹. Optimistinis pasikeitimas neįtikino ir R. Viesulo, kuris, gerai pažinodamas

T. Valių, nemanė, kad jo „tragiškas žmogiškos būties požiūris“ būtų taip pasikeitęs. Šią dilemą jis išsprendė jau po T. Valiaus mirties – peržiūrindamas mokytojo kūrinius. „Tie rytai dailininko darbuose manyti kaip tikrai žmogiškai paskutiniai, tarytum Paskutinė Vakarienė: tai tema apie anksti rytą iš namų išeinančius jaunos vyrus, kurie daugiau nebesugrįš. Nustebau, kad ši mintis buvo paslėpta taip giliai po spalvomis vibruojančiais paviršiais. Tuo lyg ir visa Valiaus vėlyvoji kūryba stoji į kitą perspektyvą – juk tai šviesiais tapybiniais žodžiais kalbama apie tamsius įvykius“, – rašė R. Viesulas⁶². Abstrahuotų formų ir potėpių raibuliavime gerai išsižiūrėjus galima išvelgti apibendrintus vyrų, drąsiai žengiančių į nežinią (ir į nebūtį), siluetus. Paties menininko komentare buvo galvojama ir apie Vytauto Didžiojo laikų jungtį su nesena miško brolių praeitimi⁶³. Tada ypač įtikina veržlus paukštės skrydis paskutiniame ciklo lakšte – ji ekspresyviai modama sparnais išgieda pomirtinę šlovę save paaukoti pasiruošusiems didvyriams. Tikriausiai ji simboli-zuoja garbingai už tėvynę žuvusiųjų sielos skrydį. Prielaidą tam sudaro T. Valiaus religingumas. Tikėjimas, krikščioniškosios vertybės visada buvo svarbi dailininko šeimos ir jo paties gyvenimo atrama.

Ypač artima savo dvasia ir emociškai nuotaika T. Valiui tapo Juozo Tysliavos poema-malda „Tawa nouson“ („Tėve mūsų“), apdainavusi nelygią senovės prūsų kovą su kryžiuočiais. Mažos prūsų tautos likimas ir poetui, ir dailininkui siejosi su skausmu dėl prarastos Lietuvos. 1962 m., netrukus po poeto mirties, jo našlės prašymu T. Valius šį kūrinių iliustravo⁶⁴. Tai vientisas, herojinę poemos dvasią ir jos ritminius akcentus perteikiantis piešinių ciklas. Pats knygos maketas buvo orientuotas į vadinamąsias dailininko knygas. Jų tradiciją, puoselėtą garsių XX a. prancūzų menininkų (P. Picasso, H. Matisse'o, André Deraino ir kt.), o prieškarinio Lietuvoje žinotą iš Paryžiuje studijavusių V. Petravičiaus ar P. Augiaus kūrinių, pratęsė ir T. Valius. Jo sukurta meninė teksto interpretacija nenusileidžia poetiniam tekstui. Apie dailininką užvaldžiusį įkvėpimą ir prasiveržusias emocijas liudija iliustracijų gausa. Ne itin ilgam (šimto eilučių nesiekiančiam) tekstui dailininkas paskyrė net septyniasdešimt iliustracijų ir kaligrafiškai išrašė eilių posmus, vietomis įterpdamas maldos „Tėve mūsų“ žodžius išnykusia prūsų kalba. Laužytas, nelygus poetinis tekstas kaitaliojamas su po kelias (dvi, tris ar keturias) grupuojamomis ekspresyviomis iliustracijomis. Jos daugiausia monochromiškos, atliktos juodu tušu, ir tik vietomis pasklinda raudonos spalvos akcentai, paryškinantys situacijos dramatiškumą. Ekspresyvus dailininko rankos gestas spontaniškoje plačių kaligrafiškų potėpių ir virpančių plonyčių

linijų dermėje įkūnija užkariautojų agresiją bei tragišką istorijos verpetuose pražuvusios tautos likimą. Apibendrinta ir metaforiška T. Valiaus iliustracijų raiška šiuo J. Tysliavos kūrinio tarsi akcentavo dailininko stiliaus pokyčius abstraktesnės plastinės kalbos link. Kaip pastebėjo I. Korsakaitė, „abstraktėjimas pirmiausia prasidėjo kaip tik iliustracinėje T. Valiaus grafikoje. Stasio Santvaro poezijos rinkinio „Atidari langai“ (1959), Leonardo Andriekaus rinkinio „Saulė kryžiuose“ (1960) iliustracijose jau skleidėsi ta stilistika, kurią dailininkas itin išplėtojo iliustruodamas „Tawa nouson“⁶⁵. Šio ciklo T. Valiaus piešiniuose dailėtyrininkė įžvelgė ryšį su Hanso Hartungo ir Marko Tobey'aus kūriniais, kuriuose panaudojama ir meninė Rytų kaligrafijos patirtis.

Pedagoginė veikla. Torontas

Kanadoje T. Valius daugelį metų paskyrė pedagoginiam darbui. Ten šią veiklą pradėjo 1960 m. – ėmė dėstyti Toronto centrinėje technikos mokykloje. Šios mokyklos Meno skyriaus direktorius ir dailininko kūrybos gerbėjas Charles'as Goldhameris suteikė jam ilgalaikę galimybę dėstyti⁶⁶, kiek atlaidžiau pažvelgęs į įprastinius įdarbinimo reikalavimus (dėl amžiaus bei Kanados akademinių kredencialų standarto). Pats C. Goldhameris T. Valių laikė nuostabiu mokytoju, labai gerai išmanančiu meno istoriją bei savo sritį ir nešykštiniu dalytis savo žiniomis ir talentu, o jo techninę patirtį grafikos sferoje apibūdino kaip „tikrą lobyną jauniems dailininkams“⁶⁷. Kaip grafikos instruktorius, T. Valius dėstė ne vienoje Toronto meno institucijoje: Vakarų techninėje komercijos mokykloje (*Western Technical Commercial School*), 1967–1977 m. – Winstono Churchilio koledže (*Winston Churchill Collegiate Institute*), 1970–1976 m. – Toronto universiteto Edukacijos fakultete.

Dėstydamas T. Valius daug dėmesio skyrė studentų lavinimui, stengėsi praplėsti jų meno istorijos žinias. Gerai išmanydamas Lietuvos dailę, studentams rodė artimųjų atsiųstus meno leidinius, reprodukcijų albumus. Jis laikė savo pareiga pasakoti studentams apie lietuvių liaudies ir profesionaliąją grafiką, supažindinti su Mikalojumi Konstantinu Čiurlioniu, A. Galdiku, Pranu Domšaičiu⁶⁸, įtraukiant jų kūrybą į dėstomą meno istorijos kursą⁶⁹, be galo džiaugėsi, kai studentai įvertino ir suprato „stiprią Samuolio darbų įtampą“ bei V. Vizgirdos ir Antano Samuolio kūrinių „kolorito jėgą“⁷⁰. Dailininkė Snaigė Šileika, viena iš buvusių T. Valiaus mokinių, prisimena, kad, dėstydamas grafikos technologijas, mokytojas buvo reiklus ir skrupulingas. Jis vis sakydavęs: „jeigu nori padaryti ofortą, pirma reikia padaryti dešimt eskizų, ir tik tada išrinkti geriausią“⁷¹.

Auklėtinė vertina pedagogo pavyzdį, kai jis, paėmęs savo vario plokštę, dirbdavo šalia studentų⁷².

Lietuviškoji veikla. Tarp Čikagos ir Toronto

Nuo pat atvykimo į Kanadą T. Valius visą laiką buvo ypač aktyvus Kanados lietuvių bendruomenės narys, lietuviybės puoselėtojas. Jis atliko nemažai grafikos užsakymų periodiniams leidiniams („Aidams“, „Darbininkui“ ir kt.), organizacijoms (sukūrė 1978 m. pasaulio lietuvių sporto žaidynių ženklą), apipavidalino daugybę knygų viršelių. Didžioji jo darbų dalis buvo atliekama vien iš patriotinių paskatų, be atlygio. Jau minėta T. Valiaus mokinė ir giminaitė dailininkė S. Šileika rašė: „nedidelėje Kanados lietuvių kolonijoje (apie 5 000 lietuvių) beveik kiekvienuose namuose galima rasti Telesforo meno kūrinį, nes lietuviai jo meną labai vertino. [...] Telesforas nevengė padėti lietuvių bendruomenei, kai kas nors jo paprašydavo suprojektuoti programos viršelį ar atlikti didelius projektus, tokius kaip geležiniai vartai kapinių koplyčioje. Mūsų bendruomenėje jo ranka matėsi visur. Net lietuvių laikraščio „Tėviškės žiburiai“ tituliniam puslapiui jis suprojektavo unikalų šriftą. [...] Jis ir studentams padėdavo. Mano vyras Antanas Šileika prisimena, kad studijų metais jis buvo nuvažiavęs pas Telesforą iš jo kolekcijos pasiskolinti meno kūrinių parodėlei universitete, lietuvių studentų organizuotai Vasario 16-osios šventės proga.“⁷³ Panašiai T. Valių prisimena ir kiti jį pažinojusieji: „Valius buvo labai dosnus. Ir tas dosnumas dažnai jam buvo kūrybinė našta. Tai buvo kaip mokesčiai, kurie paėmėdavo jo laisvos kūrybos laiko dideles pajamas. Jis nemokėjo atsisakyti jokio prašymo, mažo ar didelio, ir jo atliktais užsakymais, užsakymėliais yra perpildytas jo gyvenimas. Juos visus jis atliko gerai; kitaip nemokėjo.“⁷⁴

Be grafikos, T. Valius reiškėsi ir kitose dailės srityse: tapybos, skulptūros, taikomosios dailės. Yra suprojektavęs nemažai memorialinės dailės kūrinių: antkapį muzikui Antanui Dvarionui Toronto Vilties kalno kapinėse (1951), 9 metrų aukščio Lietuvos kankinių kryžių Midlande, Ontarijuje (1957), įspūdingus paminklinius vartus (3,65 x 18,29 m) Anapilio lietuvių kapinėse Misisogoje, Ontarijuje (1970), dekoratyvinę skulptūrą Winstono Churchilio kolegijoje Skarbore, Ontarijuje (1973) ir kt. Vis dėlto grafika jam buvo artimiausia. T. Valius buvo gana produktyvus ir jautė didelį malonumą kurdamas. „Aiduose“ publikuotame pokalbyje su Algimantu Baneliu⁷⁵ jis yra sakęs, kad laiko, kurį jis skiria darbui, nevadintų kūryba, greičiau tai „poilsio ir pasitenkinimo valandos“⁷⁶. Ypač T. Valius mėgo apmąstyti sumanymus ir atsidėti kūrybai savo ūkyje

(100 mylių nuo Toronto). Pasak jo, „čia yra aukšta vieta ir oras daug geresnis negu Toronte“⁷⁷.

T. Valius buvo įsirengęs nemažą studiją su šeima nusipirktoje vasarvietėje prie Roki Sogino upės, kurią dėl gausių akmenuotų slenksčių vadino „Akmene“. Toks pavadinimas prigijo ir visai sodybai. Joje mėgo svečiuotis ir buvo laukiami ne tik giminaičiai, bet ir gausus dailininko bičiulių būrys. Kaimynystėje gyvenęs Vytautas Pacevičius prisimena, kad Valiai buvo labai svetingi šeiminkai. Be to, T. Valius buvo neblogas žvejys ir dažnai bičiulius palepindavo savo sugautu laimikiu⁷⁸.

Ryšiai su Lietuva

Gyvenant Kanadoje T. Valiaus saitai su Lietuva ir ten likusiais artimaisiais užsimezgė ne išsyk. Sovietmečiu įtarimo šešėlis krisdavo ant kiekvieno, palaikančio santykius su išeivija. Ilgus metus kamavęs nerimas dėl artimųjų kiek atlėgo 6-ojo dešimtmečio pradžioje, kai atsinaujino ryšys su mama, kuriai jis rašydavo per JAV gyvenusią seserį Valeriją. Per ją pasikeista adresais, imta bendrauti ir su sūnėno Vytauto Valiaus šeima. Telesforas niekad nesusitaikė su pasikeitusia situacija Lietuvoje, artimųjų rate ir interviu išeivijos spaudai vadino ją okupuota⁷⁹. Buvo galima numatyti sovietinės cenzūros dėmesį Valių giminei, tad Telesforo laišakai ir atvirukai artimiesiems gana neutralūs. Juose dėkojama už jam atsiųstus lietuvių menininkų reprodukcijų aplankus ar knygas (V. Vizgirdos, A. Samuolio, M. K. Čiurlionio, liaudies meno bei mažosios architektūros ir kt.), džiaugiamasi Sigutės apdovanojimu⁸⁰, pasigrožima naujai įsigytu Vytauto estampu „Don Kichotas“, domimasi vaikų mokslo pasiekimais. Su didele šiluma šiai šeimai T. Valius išraižė ir atsiuntė ekslibrisą „Iš mūsų knygų. Eglutė, Sauliukas, Sigutė, Vytautas Valius“ (1977). Jis buvo įklijuotas didelės apimties monografijoje, skirtoje pasaulio vitražo istorijai. Tai tikrai dėmesinga dovana Eglei Valiūtei, tuomet ką tik baigusiai vitražo studijas LTSR valstybiniame dailės institute (dab. Vilniaus dailės akademija). Kontaktų su Lietuva ir bičiuliais būta ir daugiau. Lietuvos literatūros ir meno archyve (LLMA) saugomame 1967 m. gegužės 26 d. laiške⁸¹ studijų metų draugui J. Kuzminskiui T. Valius rašo ypač besidžiaugiantis artėjančiu J. Kuzminskio apsilankymu Kanadoje, sveikiną jį su garbingu apdovanojimu⁸² ir derina būsimo susitikimo laiką Pasaulinėje parodoje Monrealyje. T. Valius iš toli stebėjo meninį gyvenimą Lietuvoje, neblogai apie jį nusimanė. Viename iš savo interviu⁸³ jis ypač gerai įvertino tuometinius lietuvių grafikos leidinius, jų poligrafinę kokybę. Iš naujų lietuvių menininkų vardų ypač išskyrė Rimtą Gibavičių, Albiną

Telesforas Valius.
Ekslibrisas „P. Augustus“.
1976 m.

Popierius, ofortas,
9,5 x 5,7 cm (vaizdo),
14,5 x 12 cm (lakšto).
LDM G-23649

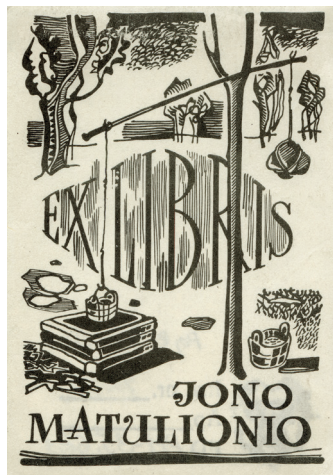

Telesforas Valius.
Ekslibrisas „Iš mūsų
knygų. Eglutė, Sauliukas,
Sigutė, Vytautas Valius“.
1977 m.

Popierius, ofortas,
15,9 x 10,9 cm (vaizdo),
5,2 x 16,8 cm (lakšto).
LDM G-23656

Telesforas Valius.
Ekslibrisas „Jono
Matulionio“. 7–8 deš.

Popierius, spauda, 8,3 x 5,7 cm.
LDM PGR-9623

Makūnaitę, Algirdą Steponavičių, Vincą Kisarauską, Stasį Krasauską, Arūną Tarabildą ir kt.⁸⁴

Sugrįžimas. Iš Toronto į Žemaitiją

Intensyvus kūrybinis, pedagoginis bei visuomeninis darbas T. Valių išsekino – 1973 m. liepos pabaigoje dailininką ištiko širdies smūgis⁸⁵. Jis perpus sumažino dėstymo krūvį Toronto centrinėje technikos mokykloje, *intaglio*⁸⁶ klasėje, apribojo ir atidėjo į šalį privačius užsakymus, tačiau jėgos grįžo lėtai. 1977 m. rugsėjo 30 d.⁸⁷ T. Valius vėl blogai pasijuto ir gruodžio 1 d. mirė. Menininkas buvo palaidotas Misisogos kapinėse, Toronto priemiestyje. Čia tų pačių metų vasarą jis buvo sukūręs kryžių grupės projektą savo šeimos kapui⁸⁸. 2004 m. T. Valiaus palaikai sugrįžo į Lietuvą ir spalio 23 d. buvo iškilmingai palaidoti tėvų gimtinėje Telšiuose. Vytauto Valiaus rūpesčiu Valių šeimos kapavietėje Telšių kapinėse T. Valiaus raižinys „Velykų rytas Žemaitijoje“ iškaltas antkapio granite.

Gausi menininko kūryba taip pat grįžo į Lietuvą. Dar 1984 m. LDM ir T. Valiaus žmonos Aldonos rūpesčiu buvo surengta pirmoji personalinė dailininko kūrinių paroda Lietuvoje. 1992 m. menininko sūnėnas V. Valius gausų kūrybinį palikimą pargabeno į Lietuvą. Atkeliavę meno kūriniai padalyti įvairiems Lietuvos muziejams. Didžiausias dailininko kūrybos rinkinys saugomas LDM, įvairius menininko kūrybos periodus atspindinti kolekcija sukaupia Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje Kaune, vertingais jo kūriniais gali didžiuotis Žemaičių muziejus „Alka“ Telšiuose, Žemaičių dailės muziejus Plungėje, Mažeikių muziejus, Vilniaus universiteto mokslinės bibliotekos Retų spaudinių skyrius, Vilniaus dailės akademijos muziejus. Sugrįžusi menininko

kūryba įsiliejo į Lietuvos meninės kultūros panoramą ir tapo svarbiu kultūrinio veiksmu tautos dvasinei egzistencijai.

Išskirtinės raiškos T. Valiaus kūryboje susijungė lietuviškojo meno tradicijos, karo metų pabėgėlio patirtis, naujaisiais namais tapusio krašto – Kanados – erdvės ir modernistinė taip mylėto Paryžiaus dvasia. Dailininko kūryboje prasmingai išsiskleidė santūri žemaitiška rimtis ir Vakaruose įgyta improvizacijos laisvė. T. Valius nesunkiai integrovosi į Kanados dailės gyvenimą, bet tuo pat metu išsaugojo tautinį tapatumą. Visų jo kūrybos laikotarpių tematika ir braižo originalumas siejo jį su Žemaitijos dvasia ir lietuvių liaudies menu. Paskutiniai T. Valiaus sukurti ciklai „Žemaitija“ (1968–1973), „Paskutinis rytas“ (1963–1977), „Jubiliejinis Vilnius“ (1973), „M. K. Čiurlionis“ (1975) liudija niekad nenutrūkusį dailininko ryšį su gimtine ir jo nostalgiją Lietuvai.

Išnašos

- 1 Straipsnis parengtas pagal tekstą: Urbonienė R., „Nuo Žemaitijos iki Žemaitijos“, *Telesforas Valius (1914–1977): grafika*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2014.
- 2 Tomas Valius (1875–1937) kilęs iš Žarėnų, motina Jadvyga Gudelaitytė (1878–1961) kilusi iš Švenčionių. J., T. Valių šeimoje augo trys sūnūs – Petras (1902–1971), Ignas (1909–1947), Telesforas (1914–1977) – ir dukra Valerija (1912–2014). Dar du sūnūs mirė maži.
- 3 Vyriausiasis brolis Ignas buvo įstojęs į kunigų seminariją, tačiau persigalvojo, ją metė ir baigė teisės studijas. Brolis Petras (dailininko Vytauto Valiaus tėvas) tapo pradžios mokyklos mokytoju, vėliau pats šeimą paremdavo finansiškai.
Telesforo Valiaus sesers Valerijos Čepaitienės prisiminimai (rašyti apie 2000–2001); Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 4 Telesforo Valiaus sesers Valerijos Čepaitienės prisiminimai (rašyti apie 2000–2001); Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 5 Vyskupo M. Valančiaus vardo gimnazijos Telšiuose išduotame T. Valiaus III klasės baigimo pažymėjime tarp gerų ir patenkinamų bendrojo lavinimo dalykų pažymių paišyba, darbeliai ir dailyraštis įvertinti labai gerai – penketais. LLMA, f. 61, ap. 4, b. 359, l. 2.
- 6 A. Tamošaičio straipsnio „Dailininkas Telesforas Valius“ rengimo medžiaga; A. ir A. Tamošaičių muziejaus archyvas, b. 62, l. 1.
- 7 *Ramonienė D., Kauno meno mokyklos mokinių sąvadas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996, p. 205.
- 8 „Apie keturias grafikų kartas ir mūsų dailės stovį: pokalbis su Telesforu Valiumi“, *Akiračiai*, 1971, Nr. 10, p. 8.
- 9 LLMA, f. 61, ap. 4, b. 359, l. 5–6.
- 10 LCVA, f. 1983, ap. 1, b. 11, l. 21; Jankevičiūtė G., *Dailė ir valstybė. Dailės gyvenimas Lietuvos respublikoje 1918–1940*, Kaunas: Kultūros filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 120.

- 11 A. Tamošaičio straipsnio „Dailininkas Telesforas Valius“ rengimo medžiaga; A. ir A. Tamošaičių muziejaus archyvas, b. 62, l. 1.
- 12 „Apie keturias grafikų kartas ir mūsų dailės stovį: pokalbis su Telesforu Valiumi“, *Akiračiai*, 1971, Nr. 10, p. 8.
- 13 Pakartotas leidimas 2006 m.
- 14 Zupka K., *Mergaitė su žibuoklėmis*, [eilėraščių rinkinys, įž. žodis R. Venckaus], Kaunas: Arx Baltica, 2006, p. 9.
- 15 Šiame fabrike T. Valius dirbo iki 1942 m., o persikėlęs į Vilnių dar porą metų buvo konsultantu (iki 1944 m.).
- 16 Maždaug tuo pačiu metu T. Valius apipavidalino šios rašytojos dvitomio „Padalinti namai“ viršelį. Knyga išleista Kaune, LTSR valstybinėje leidykloje, 1941 m.
- 17 Rekomendacija vizuota V. Petravičiaus parašu ir įrašu: „1937.10.30 Paris“. Panašu, kad V. Petravičių T. Valius sutiko Paryžiuje, nes tų pačių metų gruodį Kaune vykusioje III Rudens dailės parodoje T. Valius eksponavo naują tempera sukurtą architektūrinį peizažą „Notre Dame de Paris“ ir stojimo į LDS anketos klausimuose apie aplankytas šalis nurodė: „Berlynas ir Paryžius, 3 savaitės“. T. Valiaus asmens byla, LLMA, f. 33, ap. 6, b. 142, l. 2.
- 18 T. Valiaus asmens byla, LLMA, f. 33, ap. 6, b. 142, l. 2.
- 19 Tuometinė Lietuvos dailės sąjungos situacija išsamiai apibūdinta knygoje: Umbrasas J., Kunčiuvienė E., *Lietuvių dailininkų organizacijos 1900–1940*, Vilnius: Vaga, 1980.
- 20 Umbrasas J., Kunčiuvienė E., *op. cit.*, p. 177.
- 21 *Ibid.*, p. 178 (J. Umbrasas ir E. Kunčiuvienė nurodo 21 iš Lietuvos pasitraukusių dailininką, tarp jų J. Kuzminskį, J. Vienožinskį, V. Vizgirdą, A. Gudaitį ir kt.).
- 22 T. Valiaus asmens byla, LLMA, f. 33, ap. 2, b. 57, l. 63.
- 23 Umbrasas J., Kunčiuvienė E., *op. cit.* p. 178.
- 24 LLMA, f. 33, ap. 6, b. 142, l. 5.
- 25 Umbrasas J., Kunčiuvienė E., *op. cit.*, p. 210–211.
- 26 LLMA, f. 33, ap. 6, b. 142, l. 7.
- 27 A. Tamošaičio straipsnio „Dailininkas Telesforas Valius“ rengimo medžiaga; A. ir A. Tamošaičių muziejaus archyvas, b. 62, l. 2.
- 28 *Ibid.*
- 29 LLMA, f. 64, ap. 1, b. 10, l. 10.
- 30 Palyginimui: direktorius V. Vizgirda, eidamas dar ir studijos vedėjo pareigas ir turėdamas 24 pamokų krūvį, turėjo gauti 280 Lt, o J. Vienožinskis, ėjęs vyresniojo mokytojo ir studijos vedėjo pareigas bei turėjęs taip pat 24 pamokų krūvį, gaudavo 230 Lt.
- 31 A. Tamošaičio straipsnio „Dailininkas Telesforas Valius“ rengimo medžiaga. *Op. cit.*
- 32 1943 m. kovo 16 d. VDA direktoriaus rašte teigiama, kad VDA uždaryta ir jos buvimas tik formalus: personalas išvykęs į provinciją, o beveik visos patalpos užimtos vokiečių karių. LLMA, f. 64, ap. 1, b. 4, l. 84.
- 33 Kaminas M., „Žemaičių dramos teatro istorijos fragmentai“, *Žemaičių žemė*, 2002, Nr. 4, p. 21.
- 34 Režisierius N. Bernotas. Spektaklio premjera įvyko 1943 m. balandžio 28 d. LLMA, f. 241, ap. 1, b. 46.

- 35 Savickaitė J., „Scenografija“, *XX a. lietuvių dailės istorija: Lietuvių tarybinė dailė 1940–1960*, Vilnius: Vaga, 1990, t. 3, p. 123.
- 36 Elenos Žalinkevičaitės-Petrauskienės režisuoto L. Fodoro pjesės „Brandos atestatas“ pastatymo, rodyto Telšiuose 1943–1944 m., fotografijos. LLMA, f. 241, ap. 1, b. 46.
- 37 Kaminas M., *op. cit.*
- 38 Sūnus Ignas su šeima gyveno Kaune ir tuomet neprisidėjo.
- 39 Iš Andriaus Valiaus pasakojimo, įrašyto 2013 m. spalio 20 d. Kaune.
- 40 Telesforo Valiaus sesers Valerijos Čepaitienės prisiminimai (rašyti apie 2000–2001 m.); Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 41 *Lietuviai studentai Freiburge 1945–1949*, Freiburgas: Freiburgo lietuvių studentų valdyba, 1949, p. 11.
- 42 Matranga V., „Freiburgo meno mokyklos įnašas į lietuvių dailę“, *Metmenys*, 1985, Nr. 49, p. 185.
- 43 *Freiburgo dailės ir amatų mokykla. Dėstytojai ir mokiniai*: parodos katalogas, įž. str. D. Ramonienės, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2006, p. 16.
- 44 T. Valiaus 1947 m. lapkričio 24 d. parengta Grafikos studijos mokymo programa. VUB, RS, f. 155–170.
- 45 VUB RS, f. 155–170.
- 46 Nuo 1956 m. – Romas Viesulas.
- 47 Viesulas R., *Telesforas Valius*, Toronto: TAW Publishing, 1984, p. 33.
- 48 1953 m. organizacija surengė grafikos parodą Ročesterio universiteto galerijoje (Niujorko valstija, JAV), 1956 m. – Religinio meno parodą Čikagoje. Aktyvus Lietuvių dailės instituto narys T. Valius 1956 m. ėjo šios organizacijos pirminio pareigų.
- 49 Korsakaitė I., „Lietuvių grafikos mokyklos tąsa egzilyje“, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 1, p. 70.
- 50 Rilke R. M., *Sakmė apie korneto Kristupo Rilkes meilę ir mirtį*, [vertė H. Nagys], Chicago: A. Mackaus fondas, 1987, p. 53.
- 51 Spaudai parengtos T. Valiaus iliustracijos ir medžio raižinių klišės neaiškiomis aplinkybėmis dingo Čikagoje, Morkūno spaustuvėje. Pasak H. Nagio, T. Valius „nors ir skaudžiai pergyveno tą savo originalų dingimą, priėmė tai beveik su fatališka rezignacija ir krikščionišku atlaidumu“. T. Valius dar buvo sumanęs „Kornetą“ iliustruoti piešiniais ir tekstą kaligrafiškai išrašyti ranka, bet mirė šio kūrinio nebaigęs.
- 52 A. Tamošaičio straipsnio „Dailininkas Telesforas Valius“ rengimo medžiaga; A. ir A. Tamošaičių muziejaus archyvas, b. 62, l. 3.
- 53 Ši menininkų draugija gyvuoja ir mūsų dienomis, rūpinasi Kanados dailės vystymusi bei sklaida.
- 54 Nagys H., „Kaip Telesforo Valiaus grafikon atėjo spalva“, *Aidai*, 1957, Nr. 4, p. 179.
- 55 Viesulas R., *Telesforas Valius*, [įž. str. P. Duval], Toronto: TAW Publishing, 1984, p. 11.
- 56 1963, 1968, 1971, 1974, 1975, 1976 ir 1977 m. (nurodoma kn.: Viesulas R., *op. cit.*, p. 59).
- 57 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 298.

- 58 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 298.
- 59 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 299.
- 60 *Ibid.*, p. 299–300.
- 61 Viešulas R., *Telesforas Valius*, Toronto: TAW Publishing, 1984, p. 13.
- 62 Viešulas R., „Telesforas Valius – fragmentai in memoriam“, *Aidai*, 1979, Nr. 7, p. 305.
- 63 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 300.
- 64 Šios knygos leidimo dailininkas nesulaukė, bet palankiai susiklosčius aplinkybėms poema išleista 2000 m. Vilniuje, „Baltų lankų“ leidykloje.
- 65 I. Korsakaitės publikacija „Po istorijos skliautu“ knygoje: Tysliava J., *Tawa Nouson: poema*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 112.
- 66 Šioje mokykloje T. Valius dėstė iki 1977 m.
- 67 Viešulas R., *Telesforas Valius*, [įž. str. P. Duval], Toronto: TAW Publishing, 1984, p. 15.
- 68 1970 m., 90-ųjų Prano Domšaičio gimimo metinių sukakties proga, T. Valius apie šį dailininką parašė studiją, vėliau publikuotą Romoje: „Dailininkas Pranas Domšaitis ir jo kūryba“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, Roma, 1974, t. 8, p. 271–278.
- 69 Iš 1974 m. liepos 8 d. Toronte T. Valiaus rašyto laiško Vytautui ir Sigutei Valiams. Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 70 Iš 1968 m. balandžio 30 d. Toronte T. Valiaus rašyto laiško Vytautui ir Sigutei Valiams. Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 71 Iš 2013 m. gruodžio 11 d. Snaigės Šileikos elektroninio laiško R. Urbonienei.
- 72 Iš 2013 m. lapkričio 28 d. Snaigės Šileikos elektroninio laiško R. Urbonienei.
- 73 *Ibid.*
- 74 Viešulas R., „Telesforas Valius – fragmentai in memoriam“, *Aidai*, 1979, Nr. 7, p. 308.
- 75 *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 300–301.
- 76 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 298.
- 77 Iš 1974 m. liepos 8 d. Toronte T. Valiaus rašyto laiško Vytautui ir Sigutei Valiams. Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 78 Iš pokalbio su R. Urboniene, vykusio 2014 m. vasarį Vilniuje.
- 79 „Apie keturias grafikų kartas ir mūsų dailės stovį: pokalbis su Telesforu Valiumi“, *Akiračiai*, 1971, Nr. 10, p. 8.
- 80 1974 m. Sigutei Valiuvienei paskirta LTSR komjaunimo premija.
- 81 LLMA, f. 215, ap. 2, b. 26.
- 82 1967 m. J. Kuzminskiui paskirta LTSR valstybinė premija.
- 83 [Banelis, A.], „Su Telesforu Valiumi: iš pokalbio įrašo magnetinėje juostoje, Toronto, 1970 02 12“, *Aidai*, 1970, Nr. 7, p. 302.
- 84 „Apie keturias grafikų kartas ir mūsų dailės stovį: pokalbis su Telesforu Valiumi“, *Akiračiai*, 1971, Nr. 10, p. 9.

- 85 1973 m. spalio 6 d. T. Valiaus laiškas A. ir A. Tamošaičiams. A. ir A. Tamošaičių muziejaus archyvas, b. 873, l. 8.
- 86 It. *intaglio* – intalija, giliaspudė.
- 87 Telesforo Valiaus sesers Valerijos Čepaitienės prisiminimai (rašyti apie 2000–2001); Vytauto Valiaus šeimos archyvas.
- 88 Ten jau buvo palaidota žmonos Aldonos motina.

Telesforas Valius: from Samogitia to Samogitia

REGINA URBONIENĖ

Telesforas Valius (1914–1977) was an important figure in Lithuanian graphic art, developer of the distinctive and original style, author of wood and linen carvings, colored lithographs and monotypes. The artist's creative life extended between the two continents. Artist originated from Samogitia, studied in Kaunas Art School, however, the beginning of his successful career was interrupted by war. He moved to Austria, later to Germany, where in addition to creative work, he taught at Freiburg Arts and Crafts School. In 1950, Valius moved across the Atlantic and settled in Canada, where he quickly received recognition as an artist and educator. He was a member of several international art associations, awarded by many honorable prizes (gold and silver medals of Tomas Campanella Rome Academy, the Centenary Medal for his contribution to the Canada's culture, etc.). At the same time, he was an active Lithuanian community member in Canada, promoter of Lithuanian culture.

T. Valius had a great knowledge of artwork of Samogitian folk masters, therefore he often chose themes from local history or folklore (prints 'Samogitian Tales of the Devil' (1938); 'In the Times of Dionizas Poška' (1939); 'Easter Morning in Samogitia' (1939). His connection with a folk art was very deep – harshness of a carving drawing, planar nature of the compositions, as well as the popular folk art technique (block printing). In the later works of T. Valius his expressionist manner was revealed. They have expressive drawing, drama of imagery, robust and sensitive carving, and balance of black-and-white areas (woodcut 'Starvation' (1940), art cycle 'Tragedy in the Baltic Coast' (1942). After Valius settled in Toronto, his creative language considerably changed, became more abstract. After visits to Paris (in 1956 and later) more improvisational freedom, colors appeared in his creativity. Late artworks of Valius showed that spiritually he never lost touch with Lithuania. He always

strengthened national feelings by friendship and cooperation with the most famous exile poets; they enriched artworks of Valius metaphorically poly-semantic ideas. Yearning of Samogitia, dramatic forced departure and despair of the complicated fate of the homeland reflected in his artwork (collection of color etchings and lithographs 'Samogitia' (1968–1973) and the collection of color lithographs 'The Last Morning' (1963–1977). Its art form is abstract, full of drama, with sharp contrasting color combinations. The last cycles of Valius 'Samogitia', 'Anniversary of Vilnius' (1973), 'M.K. Čiurlionis' (1975) implicates his relation with the homeland, its artistic expression inspired by Lithuanian tradition.

Telesforas Valius died on the 1st of December 1977 in Toronto. In 2004, his remains were reburied in Telšiai cemetery.

Exceptional artistic expression of Telesforas Valius consisted of Kaunas Art School experience, anxiety of wartime refugee, newly discovered homeland Canada, modernistic spirit of Paris and a long way from Samogitia to Samogitia.